

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

37,2 - 1991

ISSN 0031-8329

LEIDEN
1991

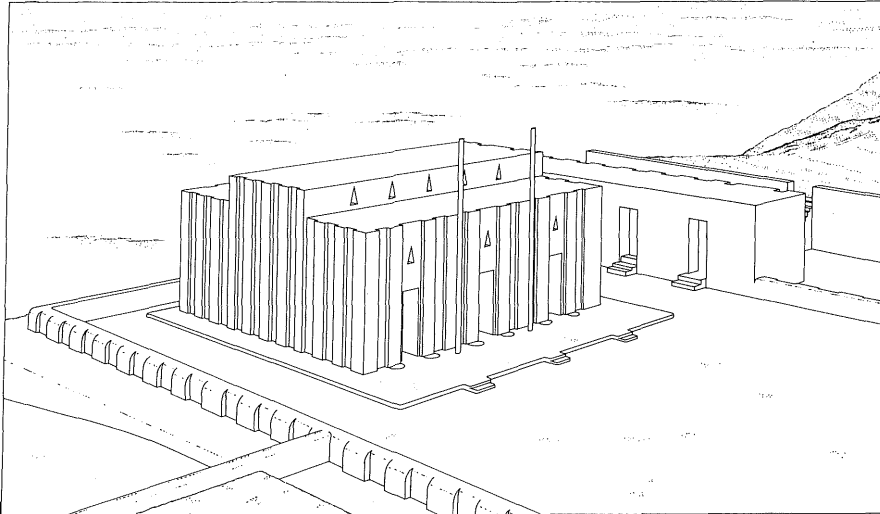
Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D. A. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan 45, 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs F. A. Tjerkstra, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	P. F. Boomsma, Wilhelminapark 4, 7316 BT Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M. M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I. B. J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	H. J. Prins, St. Claralaan 24, 5654 AT Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. J. M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. G. J. C. Labuschagne, Ratelaarweg 5, 9753 BD Haren
HAARLEM	Mevr. B. H. v.d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
's-HERTOGENBOSCH	Drs J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G. M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. J. P. Lettinga, Emmastraat 6, 8262 EH Kampen
LEIDEN	Dr W. H. van Soldt, Assyriologisch Instituut, P.B. 9515, 2300 RA Leiden
MAASTRICHT	Drs. E. C. Moolenaar, M. L. Kingstr. 47, 6245 GH Eijsden
NIJMEGEN	Drs. S. F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	F. van Koppen, Zestienhovensekade 65, 3043 KJ Rotterdam
TWENTE	Mevr. C. F. L. van Heek-van Heek, Boerderij De Tol, Hengelosestraat 704, 7521 PB Enschede
UTRECHT	Dr. K. J. H. Vriezen, 't Zand 5, 3451 GP Vleuten
ZUTPHEN	Mevr. I. M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Prof. dr. L. de Meyer, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, Gent

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Jebel Aruda in Syrië: Rode Tempel, Fase 1. Zie de bijdrage van G. van Driel in dit nummer.

INHOUD

Personalialia et facta orientalia	2
Profetisme en Waarzeggerij E. LIPÍŃSKI	5
Johannes Brauns droom over Egypte J. SMITS	12
Een reconstructie van de tempels op de Jebel Aruda G. VAN DRIEL	21
Nieuwe gegevens over het oudste Israël C. H. J. DE GEUS	32
Opgravingskroniek van West-Azië D. J. W. MEIJER	42

PHŒNIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van M. L. FOLMER, C. H. J. DE GEUS, Th. P. J. VAN DEN HOUT, A. A. LOOSE, W. H. VAN SOLDT (eindredacteur) en L. M. J. ZONHOVEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 35,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 17,50. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede (Twente), 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 2de étage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van Phœnix. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M. N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Drs. L. M. J. ZONHOVEN, penningm.; Prof. Dr. A. VAN DER KOOIJ, lezingenprogramma en contact met afdelingen; Dr. W. F. LEEMANS(+); Dr. D. J. W. MEIJER; Dr. J. DE ROOS; Prof. dr. K. R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Dr. C. H. J. DE GEUS (Groningen), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Mevr. Drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE (Den Haag), Prof. dr. J. QUAEGBEUR (Leuven), Prof. dr. H. D. SCHNEIDER (Leiden).

Prof. dr. L. DE MEYER, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Brussel, Gent en Leuven organiseert.

PERSONALIA ET FACTA ORIENTALIA

Op 17 mei 1991 nam Prof. J. Hoftijzer afscheid als hoogleraar in het Hebreeuws, de Israëlitische oudheden en het Ugaritisch aan de Rijksuniversiteit van Leiden. In zijn afscheidscollege, getiteld *Een kwestie van vraagstelling*, ging Prof. Hoftijzer in op de vraag naar het functioneren van de zgn. *binyanim*, de stamformaties van het Hebreeuwse werkwoord. De rede was een sterk pleidooi voor een benaderingswijze die aandacht geeft aan de onderlinge samenhang van de verschillende stamformaties. De bepleite structurele aanpak is geheel in overeenstemming met de koers die Prof. Hoftijzer de afgelopen jaren heeft uitgezet voor de bestudering van het Klassiek-Hebreeuwse werkwoordstelsel en die hij heeft toegepast in studies zoals *A Search for Method. A Study in the Syntactic Use of the h-Locale in Classical Hebrew*, Leiden 1981

en *The Function and Use of the Imperfect Forms with nun-Paragogicum in Classical Hebrew*, Assen 1985.

Een omvangrijk project waaraan Prof. Hoftijzer samen met Dr. K. Jongeling sedert 1977 heeft gewerkt, is een nieuwe uitgave van het *Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'Ouest*, (Ch. F. Jean en J. Hoftijzer, Leiden 1965). De volledig herziene editie van dit belangrijke woordenboek zal naar verwachting binnenkort bij Brill verschijnen. Tot slot zij hier nog vermeld de publicatie van de teksten uit Deir Alla (J. Hoftijzer, G. v.d. Kooij, *Aramaic Texts from Deir 'Alla*, Leiden 1976) (zie ook *Phœnix* 34/2 en 36/1).

Ter gelegenheid van het afscheid van Prof. Hoftijzer werd op 16 mei in Leiden een symposium georganiseerd. Een viertal sprekers uit binnen- en buitenland waren uitgenodigd een lezing te houden over grammaticale en filologische onderwerpen op het terrein van het Klassiek Hebreeuws en het Officieel Aramees. Na zijn afscheidscollege op 17 mei werd Prof. Hoftijzer door de Leidse vakgroep een feestbundel aangeboden. Deze bundel, getiteld *Studies in Hebrew and Aramaic Syntax* (eds. K. Jongeling, H. L. Murre-van den Berg and L. van Rompay), zal in september worden gepubliceerd bij Brill.

Prof. Hoftijzer werd in 1974 tot hoogleraar benoemd in Leiden. Hij zal worden opgevolgd door Prof. T. Muraoka, afkomstig van de universiteit van Melbourne (Australië).

Op 21 september 1990 promoveerde te Kampen mevr. M. C. A. Korpel tot doctor op een proefschrift getiteld „A Rift in the Clouds. Ugaritic and Hebrew Descriptions of the Divine”. Promotor was Prof. Dr. J. C. de Moor.

In haar proefschrift (dat een indrukwekkende 721 pagina's telt) behandelt de schrijfster een der neteligste problemen der oudtestamentische theologie, de vraag naar de oudheid van het monotheïstisch karakter van Israëls godsdienst. Voor het beantwoorden van deze vraag onderzoekt zij de verhouding tussen de verschillende metaforen die voor YHWH-El in de bijbel gebruikt worden en die welke men aantreft in de Kanaänitische literatuur, de laatste vertegenwoordigd door de mytische teksten uit Ugarit. Uit het vergelijkend onderzoek blijkt dat vele metaforen die gebruikt werden voor de goden van Ugarit ook in de bijbel voorkomen en daar van toepassing zijn op de god van Israël. Echter zijn er ook vele metaforen die men in de bijbel niet terugvindt. Komt de terminologie sterk overeen waar het kracht, eer, waardigheid en erbarmen betreft, daar waar de Kanaänitische teksten hun goden zwakheid, vernedering en wellust toeschrijven, zwijgt het Oude Testament (p. 625). De schrijfster concludeert dat de religie van Israël oorspronkelijk niet sterk verschilde van die van andere Kanaänieten, maar dat hij hiervan gescheiden werd door een religieus schisma. Al in de oudste tradities van Israël is dit schisma, dat gestalte kreeg in de claim van een exclusieve positie van YHWH-El, duidelijk aanwezig. Daarmee behoort het monotheïsme tot de vroegste tradities van Israëls religie.

Symposium over teksten uit Deir el-Medina.

Deir el-Medina is de egyptische nederzetting van arbeiders die de koningsgraven van het Nieuwe Rijk hebben aangelegd. In de onmiddellijke omgeving van dit dorp zijn talloze teksten, veelal op potscherven, gevonden die getuigen van de dagelijkse gang van zaken in deze gemeenschap. Reeds zo'n twintig jaren vormen Deir el-Medina teksten een belangrijke bron van onderzoek en onderwijs van de vakgroep Egyptologie

van de Rijksuniversiteit te Leiden. Op 31 mei en 1 juni jl. werd door de vakgroep Egyptologie in samenwerking met het Centrum voor Niet-Westerse Studies van de Rijksuniversiteit van Leiden een symposium gehouden onder de titel „Texts from Deir el-Medina and their interpretation”.

Onder leiding van de voorzitter Prof. Dr. J. F. Borghouts, hoogleraar van de Leidse vakgroep Egyptologie, werd het tekstmateriaal tijdens de lezingen en discussies onder de loep genomen. Dr. J. J. Janssen uit Londen (emeritus hoogleraar Egyptologie Leiden) verdedigde zijn opvatting dat, gezien het grote aantal „triviale” opgetekende boodschappen, het dorp een veel grotere geleterdheid moet hebben gekend dan meestal wordt aangenomen. Mw. Dr. A. Gasse (Ecole du Louvre) gaf een overzicht van de procedures die nodig zijn ter identificatie van de duizenden potscherven die opgegraven zijn door het Institut Français d'Archéologie du Caire. Dr. R. J. Demarée presenteerde een tot nu toe ongepubliceerde tekst op een kalkstenen scherf met afmetingen van een deel van de architectuur van een koninklijk graf.

De aanwezigheid van Lybiërs bij de nederzetting vormde het onderwerp van de lezing van B. Haring (vakgroep Egyptologie Leiden), terwijl Dr. P. J. Frandsen (Kopenhagen) een ostrakon uit het Louvre besprak met een brief van de dorpsschrijver Butehamon aan zijn overleden vrouw Akhtoy. Drs. K. Donker van Heel (vakgroep Papyrologie Leiden) behandelde de term „waterschenker” als beroepsaanduiding en „waterschenken” als religieuze ceremonie in relatie tot de cultus voor de doden.

Werkwijze en praktijkervaringen bij het samenstellen van genealogieën van families uit het dorp werden nader toegelicht door Dr. M. L. Bierbrier (British Museum, London). Tot slot van het symposium sprak Mw. Dr. A. G. McDowell (vroegere medewerkster van de vakgroep Egyptologie Leiden, thans werkzaam in Oxford University) over de mate waarin de inwoners van Deir el-Medina zich bewust waren van hun eigen historische en familieverleden. „Soms wou ik maar dat ik één van die werklieden daar te pakken kon krijgen, dan kon ik antwoord krijgen op zoveel van mijn vragen”, verzuchtte de laatste spreekster. Het symposium heeft weer eens aangetoond dat dit arbeidersdorp voorlopig nog genoeg stof voor boeiende en levendige discussies biedt.

Opening afdeling West-Azië Allard Pierson Museum

Op 28 juni werd in het Allard Pierson Museum te Amsterdam de nieuwe afdeling West-Azië geopend. Voor het eerst in twee jaar zijn de kunst- en gebruiksvoorwerpen uit Mesopotamië, Syrië, Anatolië, Palestina en Iran voor het publiek te zien. Het Allard Pierson Museum toont deze voorwerpen in een geheel nieuw ontworpen zaal, waarin sieraden van goud en schalen van zilver uit Iran een ereplaats hebben. Fraai gevormd aardewerk uit Amlash en bronzen wapens en paardetuigversieringen uit Loeristan complementeren de Iraanse collectie. Aparte vitrines zijn gewijd aan rolzels en spijkerschrifttabletten uit Mesopotamië.

Een deel van de zaal is gewijd aan de voorwerpen die bij opgravingen in Selenkahiye (Syrië) door Prof. Dr. M. N. van Loon en zijn medewerkers zijn opgegraven. Met name zij vermeld de reconstructie van een schachtgraf met skelet en grafritten.

De in Phœnix 34,1 gepubliceerde catalogus voor de afdeling West-Azië van het APM is nog goed bruikbaar.

PROFETISME EN WAARZEGGERIJ

E. LIPÍŃSKI

Het centraal thema van deze dagen van de Belgische Oriëntalistenvan omvat behalve de Oudoosterse vooral ook de Islamitische profetie en waarzeggerij¹. Men kan zich echter afvragen, waarom men zich eigenlijk voor deze verschijnselen van de prelogische denkwijze zou interesseren. Geldt niet nog voor onze dagen en juist voor onze dagen weer de waarschuwing van de moeder van Lemoeël in het bijbels boek der Spreuken, hoofd. 31, vers 3:

„Laat uw vermogen niet aan vrouwen over,
uw paden niet aan profetessen der koningen”²?

Vanwaar dan onze belangstelling voor de religie juist ook op dit terrein? Het zou voor de harmonie en de onderlinge samenhang van onze reeks voordrachten zeer aantrekkelijk wezen, indien wij op deze vraag, van meet af aan, een gelijkkluidend en eenstemmig antwoord konden geven. Dit is echter geenszins het geval. Want hoezeer er ook telkens, in zeer verschillende perioden van de Oosterse godsdienstgeschiedenis, invloed moge zijn uitgegaan van de ene op de andere streek, toch blijven de profetie en de waarzeggerij onderling zeer verscheiden en beantwoorden aan diverse stemmingen van het geestesleven. Als namelijk het begrip ”profetie” zijn belangrijke plaats gaat innemen in de christelijke traditie, waarin het op de voorspelling van de messiaanse era gespitst wordt, dan is zijn inhoud reeds beïnvloed door een Joods-Hellenistische interpretatie van het Oud-Israëlitische profetisme, dat op zijn beurt geen eenvoudig fenomeen is.

Om dit profetisme in zijn aard en in zijn historische ontwikkeling te begrijpen, moeten wij letten op zijn tweevoudige oorsprong, enerzijds uit de Oudoosterse waarzeggerij, anderzijds uit de aankondiging van het goddelijke woord.

Waarzeggerij en wichelarij waren onder het oude Israël, in allerlei vormen, zeer gewoon. Sommige van die vormen werden, althans in latere tijd, met de nationale godsdienst strijdig geacht en door de aanhangers van deze afgekeurd en tegengegaan. Maar ook het Jahwisme had zijn zieners en schouwers, die niet veel van de waarzeggers in de buurlanden verschilden. Zij werden gehouden niet zozeer voor vertrouwelingen der godheid als voor dragers van een ingewikkelde en geheime wetenschap, de mantiek of waarzeggerskunst. Dez wetenschap berustte op de veronderstelling dat alles wat er in de wereld geschiedt in causaal verband stond met gebeurtenissen die, hetzij vanzelf plaats vinden, hetzij op kunstmatige wijze bewerkstelligd worden en dat het

dus slechts op een juiste interpretatie van deze gebeurtenissen aankomt om met succes de toekomst te kunnen voorspellen. Babylonie mag als de bakermat van deze „wetenschap” worden beschouwd³. Van hieruit hebben allerlei vormen van mantiek zich naar Oost en West verbreid.

De beoefening der mantiek liet allerlei specialisaties toe, waarvan de belangrijkste de astrologie, de oneiromantiek, de hepatoscopie en de lekantomantiek waren⁴. Daarbij kunnen de voortekens of omina in twee categorieën worden ondergebracht: die welke zelfstandig optreden en die welke op kunstmatige wijze worden opgeroepen. Tot de eerste behoren natuurlijk allereerst de astronomische omina⁵. Dat de toekomst in de sterren geschreven staat, is een geloof dat nog heden in alle landen zijn belijders heeft, zoals blijkt uit de horoscopen die op de dierenriem gebaseerd zijn en dagelijks in onze kranten verschijnen. Deze sterrenwichelarij is misschien het aspect van het profetisme en van de waarzeggerij dat onze medeburgers het meest aanspreekt en beïnvloedt.

Zonder enige twijfel geniet de oneiromantiek, waarvan de Babyloniërs grote beoefenaars waren, ook heden bij miljoenen mensen belangstelling. De droomboeken, die men heden in verschillende Brusselse winkels kan kopen, zijn maar schuchtere nabootsingen van de Babylonische en Assyrische modellen⁶.

Belangrijker dan de toevallige voortekens waren de omina die men op kunstmatige wijze opriep. Hier moet allereerst de hepatoscopie, het beschouwen van de lever, worden genoemd⁷. De lever gold vanouds als de zetel van het gemoedsleven. Meer dan enig ander orgaan werd daarom de lever geschikt geacht om uit zijn bouw de geheimen der toekomst af te lezen. Bij voorkeur werd daarvoor de schaapslever gebruikt. Iedere holte en iedere plooï in het orgaan had zijn eigen betekenis. Daar echter geen enkele lever aan de andere gelijk is, was het vooral voor de beginneling geen eenvoudige taak zich de ligging der delen goed in het hoofd te prenten. Om hem bij deze moeilijke kunst behulpzaam te zijn ging men er al spoedig toe over modellen van levers uit klei te vervaardigen. Bekend is ook het bronzen levermodel uit Piacenza, in Etrurië⁸. Uiterst moeilijk was het, zich in die „wetenschap” der toekomst te bekwamen. Vandaar het grote aanzien dat juist deze categorie orakelpriesters bij hoog en laag genoot.

Aanvankelijk ging het zienerschap over van vader op zoon langs de veilige wegen van de mondelinge traditie. Zeer vroeg begon men echter verzamelingen omina met hun uitleggingen op kleitabletten over te schrijven. In de loop der tijden nam de belangstelling voor deze dingen echter dermate toe, dat de bibliotheek van Assurbanipal meer dan 300 collecties omina behuisde op de 1500 titels die daar aanwezig waren. Een der grootste bekende compendia, die

tot die bibliotheek behoorden, omvat niet minder dan 174 kleitabletten en is getiteld: „Wanneer een stad op een heuvel ligt”. Van alle kleitabletten van dit verzamelwerk is tablet 104 het best bewaarde en behoort tot de categorie van omina, die uit het seksueel gedrag van mensen worden afgeleid⁹.

B.v.: „Als een man seksuele relaties onderhoudt met de vrouw van een (andere) man — ... zal (men) hem een gunst verlenen”.

Hoewel overspel, ethisch en sociaal gezien, niet goedgekeurd wordt, leidt de overheersing van de ene man door de andere door middel van diens vrouw tot iets positiefs.

Een ander voorbeeld: „Als een man seksuele relaties onderhoudt met een slaaf, die in zijn huis geboren is, rampspoed zal over hem komen”. De voorspelling is hier ongunstig, maar de redenen ervan zijn ons onbekend.

In een andere serie, getiteld „Indien een misgeboorte (zich voordoet)”¹⁰, worden allerlei omina afgeleid uit monstrueuse geboorten, waarvan enkele niet te letterlijk moeten geïnterpreteerd worden.

„Als een vrouw baart en (het kind) heeft een leeuwep, dan zal er een sterke koning in het land zijn”.

„Als een vrouw baart en (het kind) heeft een hondkop, dan zal de stad van haar plaats weggevaagd worden: moord en doodslag zal in het land plaats vinden”.

„Als een vrouw baart en (het kind) heeft een varkenskop, dan zal het werpen der dieren voorspoedig zijn en het zal dat huis goed gaan”.

Hoewel de drie omina betrekking hebben op analoge misgeboorten, is in twee gevallen de voorspelling gunstig, in één daarentegen ongunstig. De geleerde waarzeggers hebben ons, spijtig genoeg, geen uitvoerige commentaren nagelaten.

Een andere vorm van mantiek, die reeds in het tweede millennium v. Chr. in Vóór-Azië betuigd is, leidt omina uit de vlucht van vogels af. Het is de zogenoemde ornithomantiek. Ze was ook bekend in de Arabische wereld¹¹ en een desbetreffend interessant geval wordt verteld door al-Muḥassin in zijn *Niṣwār al-Muḥaḍarah*, geschreven omstreeks 971. In dit werk, waarin al-Muḥassin oude sterke verhalen en anekdoten heeft verzameld, citeert hij een vertelling van Abu-l-Husain ibn ‘Ajjāš. Hierin wordt o.a. verteld van een Bedoeïen, die bekend was als ‘arrāf en ‘ajjāf, waarzegger gespecialiseerd in de interpretatie van de vlucht van vogels en insecten. Deze werd uitgenodigd om in verband met de verwachte geboorte van het kind de toekomst te voorspellen. Hij deed dit prompt, terwijl hij de kamer rondkeek, en toen later alles uitgekomen was, werd hem gevraagd hoe hij tot zijn waarzeggingen was gekomen. Hij antwoordde: „Al wat wij doen is voortekenen op te merken, de vlucht van vogels waar te nemen en uit wat wij zien tot voorspellingen te

komen. U begon mij te vragen waartoe ik was ontboden. Toen ik de kamer rondkeek, viel mijn oog op een waterkoeler met kruiken daaraan; ik dacht bij mezelf: 'iets wat gedragen wordt' en zei: 'een ongeboren kind'. Toen U mij naar het geslacht vroeg, keek ik weer rond, en boven de waterkoeler merkte ik een mannetjes-mus op en zei: 'een jongetje'. Toen begon de wesp (*zunbūr*) boven U te vliegen. Haar borst lijkt op een gordel en is vergelijkbaar met het *zonarion* van de Christenen. Bovendien was ze vijandig gestemd, want ze wilde U bijten. Nu is Šā'id, uw vijand, een Christen. Toen begreep ik dat de wesp uw vijand verpersoonlijkte, en toen uw slaaf de wesp gedood had, verstond ik dat ge šā'id zult doden".

Mensen zoals onze Bedouïen worden „waarzeggers” of „wetenden” genoemd. Ook het woord *kāhin* komt in dit verband voor en herinnert aan het Hebreeuws *kōhēn*, „priester”. In de Arabische wereld wordt de *kāhin*-ziener de godsman genoemd, evenals in oud-Israël de profeet. De *kāhin* is de man die door persoonlijke inspiratie, op grond van dromen en voortekenen, geïnspireerd wordt en de gebeurtenissen voorzeft. Hij staat eigenlijk aan de grens, tussen de *mantis*, aan wie het schouwen van het geheimenis ten deel valt, en de *prophète*s, die de goddelijke boodschap doorgeeft, verkondigt.

Nevens de waarzeggers, die hun „mantische” wetenschap beoefenen, treffen wij inderdaad profeten aan, die het goddelijke woord aankondigen. Vóór Mohammed en Jezus, vóór de grote en kleine schriftprofeten van het Oude Israël, nog vóór de extatische profeten uit Samuels dagen, komt men omstreeks 1700 v. Chr. in aanraking met de Mariprofeten, die hun boodschap op goddelijke aanwijzing doorgeven¹².

In de Maribrieven vindt men drie typen van profeten. Het eerste is vertegenwoordigd door private personen, die in een droom de goddelijke boodschap ontvangen: het tweede door mensen die *muhhūm* worden genoemd, een term die men met „extatische priester” vertaalt, en het derde door een *āpilum* of *āpiltum*, letterlijk een „antwoorder” of „antwoordster”. Al hun interventies hebben met elkaar gemeen dat de profetische figuren hun boodschap op goddelijke aanwijzing aan de koning laten doorgeven. Dat de koning steeds degene is op wie het goddelijke woord betrekking heeft, betekent niet dat geen orakels op andere mensen betrekking hadden. De enige bronnen die wij hebben, stammen inderdaad uit koninklijke archieven.

In de Fenicische wereld was het profetisme bekend, hoewel wij hier over één enkele getuigenis beschikken. Het enige voorbeeld dat we daarvan uit de literatuur kennen, is uit het Egyptische reisverhaal van Wen-Amon, dat men omstreeks 1100 v. Chr. dateert. Wen-Amon vertelt hoe hij in de haven van Byblos moeilijkheden kreeg met de koning die hem niet wilde ontvangen en hem 29 dagen achtereen bevel geeft te vertrekken. Juist in de nacht dat hij

daaraan gehoor wilde geven, geschiedde er iets dat de koning tot een andere houding bracht en de Egyptenaar deed ontvangen. Dit was het optreden van een extatische profeet. Hiervan wordt het volgende verhaald:

„Toen hij (nl. de koning) eens zijn doden offerde, greep de god een van zijn jonge mannen aan en maakte hem razend, en deze zei: „Laat de god aan land komen, breng de bode, die hij bij zich heeft. Amon is het die hem gezonden heeft, hij is het die hem deed komen”¹³.

Het optreden van deze extaticus is echt profetisch, omdat de boodschap die hier wordt gegeven een goddelijk bevel inhoudt. Ook bij de Arameeërs was het profetisme bekend. Volgens de inscriptie van Zakkūr, koning van Hamath en Lu'ash, sprak de Baāl des Hemels tot hem „door zieners en profeten”¹⁴). Uit de VIIde eeuw v. Chr. hebben wij ook verscheidene getuigenissen van profetische uitingen uit Assyrië. Het gaat om een reeks profetische orakels gericht tot de koning van Assyrië of tot personen in zijn onmiddellijke omgeving¹⁵.

Voor die groep orakels, die los of in verzamelingen overgeleverd zijn, zijn de volgende kenmerken typerend: 1. Het zijn uitspraken van godheden, door menselijke tussenpersonen, profeten en profetessen, tot de koning, de koninginmoeder, de kroonprins, bij uitzondering ook tot de „burgers” van Assyrië gericht. 2. Het gaat blijkbaar niet om uitlegging van omina of directe antwoorden op aanvragen aan de goden, maar op „spontane” uitingen, waarin de goden hun wil en hun intenties aan de aangesproken persoon te kennen geven. 3. De teksten hebben meestal betrekking op de politieke situatie, waarin de aangesproken persoon verkeert, en dus niet uitsluitend op de toekomst. 4. Het merendeel van de teksten kan als heilsorakels voor de koning beschouwd worden, een literair genre, waarvan voorbeelden ook in Syrië en in het Oude Israël voorkomen.

Als voorbeeld citeer ik alleen dit heilsorakel van Ištar van Arbela voor Asarhaddon met toezegging van bijstand en bescherming.

„Asarhaddon, koning der Landen, vrees niet! Welke wind was er, die tegen U opstak (en) waarvan ik de vleugels niet gebroken heb? Uw vijanden rollen als rijpe appels voor uw voeten rond. De grote heerseres ben ik! Ik ben Ištar van Arbela, die uw vijanden voor uw voeten neerwerp! Welke zijn toch mijn woorden, die ik tot U placht te spreken en waarop gij U niet kon verlaten? Ik ben Ištar van Arbela! Uw vijanden vil ik; ik lever hen aan U uit. Ik ben Ištar van Arbela! Voor U, achter U ga ik. Vrees niet! Ligt gij in kramp terneer, dan ben ik in smart. Ik verhef mij — blijft gij zitten!”

Het onderschrift, dat de naam van de profetes meedeelt, luidt: „Volgens Ištar-lā-tašīja uit Arbela”. De Assyrische eigennaam van de profetes, die „Ištar zal niet nalatig zijn” betekent, duidt al zelf aan, welke de betekenis van

het profetisme is. De profetie zoekt, inderdaad, niet zozeer naar kennis van het verborgene in het heden of nabije toekomst, maar roept in verband met ontvangen openbaringen op tot moed en tot handelen. De profetie houdt van oorsprong af een element van waarschuwing, eis of prediking in zichzelf, of ook, en dat is een andere zijde ervan, een element van beïnvloeding van heden of toekomst door zegen of vloek. In tegenstelling met de mantiek, deelt de profetie niet alleen mee, maar wil iets uitwerken, de dingen beïnvloeden. Ondanks dit verschil heeft het profetisme een mantisch element in zich, maar zijn doelstellingen raken verder. Het staat krachtens zijn wezen in tussen de mantiek en de magie, en heeft van beide wat. Het verschilt echter van de magie doordat het zich richt niet tot goden maar tot mensen die het ingevolge een goddelijke opdracht tracht te beïnvloeden. Dit vinden wij uitdrukkelijk bij de roeping van Mohammed, die bij de tweede openbaring die hij ontvangt, de opdracht krijgt: „sta op en waarschuw”. Daarom is hij de Profeet.

Buiten deze Semitische wereld, die ik in vogelvlucht overvloog, met de hoop dat U de voortekenen zou opmerken, bestaan er nog talloze andere vormen van waarzeggerij en profetisme, die echter aan dezelfde eeuwige behoeften van de mens beantwoorden. Ze pogen een antwoord te bieden aan de angst van de mens die de geheimzinnige toekomst ondervraagt en proberen het angstige hart een bovennatuurlijke moed in te blazen om de mens tot handelen te bewegen.

Dat zijn eigenlijk de doelen van de waarzeggerij en van het profetisme. Hun bestaan vloeit uit een menselijke behoefte voort en daarom, meen ik, verdienen deze verschijnsels onze aandacht. Het onderzoek van het profetisme en de waarzeggerij kan dus dienen om onze blik op de mens ruimer te maken en om een dieper inzicht te verkrijgen in denkwijzen en inwendige behoeften van de mens van gisteren en van heden.

Noten

¹ Lezing gehouden bij de opening van de Dagen van de Belgische Oriëntalist over „Profetisme en Waarzeggerij”. Het onderwerp beantwoordt aan de titel van het werk van A. Guillaume, *Prophecy and Divination among the Hebrews and the Other Semites*, London 1938; Franse uitgaven: *Prophétie et divination chez les Sémites*, Paris 1950. De „XIVe Rencontre Assyriologique Internationale” was aan hetzelfde onderwerp gewijd: *La divination en Mésopotamie ancienne et dans les régions voisines*, Paris 1966. Zie ook A. Caquot - M. Leibovici (eds), *La divination*, 2 dln, Paris 1968.

² Voor de interpretatie van dit vers zie E. Lipiński, „Les ‚voyantes des rois’ en Prov. XXXI, 3”, in: *Vetus Testamentum* 24 (1973), p. 246.

³ J. Bottéro, „Symptômes, signes, écritures en Mésopotamie ancienne”, in: *Divination et rationalité*, Paris 1974, pp. 70-197.

⁴ Voor de lekanomantiek kan men verwijzen naar G. Pettinato, *Die Ölwahrsagung bei den Babyloniern*, 2 dln, Roma 1966. Voor de necromantie zie: J. Tropper, *Nekromantie. Totenbefragung im Alten Orient und im Alten Testament* (AOAT 223), Kevelaer-Neukirchen-Vluyn 1989.

⁵ A. L. Oppenheim, „Divination and Celestial Observation in the Last Assyrian Empire”, in: *Centaurus* 14 (1969), pp. 97-135; W. H. van Soldt, „De Babylonische astronomie, het begin van een wetenschap”, in: *Phœnix* 35/2 (1989), pp. 39-56, met literatuur.

⁶ A. L. Oppenheim, *The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Translation of an Assyrian Dream-Book*, Philadelphia 1956; id., „Mantic Dreams in the Ancient Near East”, in: G. E. von Grunebaum - R. Cailliois (eds), *The Dream and Human Societies*, Berkeley-Los Angeles 1966, pp. 341-350; id., „New Fragment of the Assyrian Dream-Book”, in: *Iraq* 31 (1969), pp. 153-165 met pl. XXXV-XXXVI. Zie ook E. L. Ehrlich, *Der Traum im Alten Testament*, Berlin 1953; *Les songes et leur interprétation*, Paris 1959; W. Richter, „Traum und Traumdeutung im Alten Testament”, in: *Biblische Zeitschrift* n. F. 7 (1963), pp. 202-276; B. Stemberger, „Der Traum in der rabbinischen Literatur”, in: *Kairos* 18 (1976), pp. 1-42; J. S. Hanson, „Dreams and Visions in the Graeco-Roman World and Early Christianity”, in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*. II. Principat, bd 23/2, Berlin-New York 1980, pp. 1395-1427.

⁷ J. W. Meyer, *Untersuchungen zu den Tonlebermodellen aus dem Alten Orient* (AOAT 39), Kevelaer-Neukirchen-Vluyn 1987. Zie ook R. D. Biggs - J. W. Meyer, „Lebermodelle”, in: *RLA* VI, Berlin-New York 1980-1983, pp. 518-527; I. Starr, *Queries to the Sungod*, Helsinki 1990.

⁸ J. W. Meyer, „Zur Herkunft der etruskischen Lebermodelle”, in: *Studia Phœnicia* III, Leuven 1985, pp. 105-120.

⁹ A. Kessler Guinan, „De houding ten aanzien van sexualiteit in Mesopotamië: Akkadische gedragsomina”, in: *Phœnix* 25/2 (1979 [1980]), pp. 68-81.

¹⁰ E. Leichty, *The Omen Series Šumma izbu* (Texts from Cuneiform Sources 4), Locust Valley 1970.

¹¹ T. Fahd, *La divination arabe*, Leiden 1966.

¹² F. Ellermeier, *Prophetie in Mari und Israel*, Nörten-Hardenberg 1968 (1977²); E. Noort, *Untersuchungen zum Gottesbescheid in Mari* (AOAT 202), Kevelaer-Neukirchen-Vluyn 1977; A. Schmitt, *Prophetischer Gottesbescheid in Mari und Israel* (BWANT 114), Stuttgart 1982; B. Lafont, „Le roi de Mari et les prophètes du dieu Adad”, in: *Revue d'Assyriologie* 78 (1984), p. 7-18; C. Wilcke, „Dagān-naḥmis Traum”, in: *Die Welt des Orients* 17 (1986), pp. 11-16; M. Durand, *Archives épistolaires de Mari* I/1 (Archives royales de Mari XXVI/1), Paris 1988; A. Malamat, *Mari and the Early Israelite Experience* (The Schweich Lectures 1984), Oxford 1989, pp. 79-96.

¹³ Een Nederlandse vertaling van het verhaal is beschikbaar bij J. F. Borghouts, *Egyptische sagen en verhalen*, Bussum 1974 (1979²), pp. 116-125.

¹⁴ J. C. L. Gibson, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions*. II. *Aramaic Inscriptions*, Oxford 1975, nr. 5.

¹⁵ M. Weippert, „Assyrische Prophetien der Zeit Asarhaddons und Assurbanipals”, in: F. M. Fales (ed.), *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological, and Historical Analysis*, Rome 1981, pp. 71-115; id., „Nieuwassyrische profetieën”, in: K. R. Veenhof (ed.), *Schrijvend Verleden*, Leiden-Zutphen 1983, p. 284-289; H. Weippert - M. Weippert - K. Seybold, *Beiträge zur prophetischen Bildsprache in Israel und Assyrien* (OBO 64), Freiburg-Göttingen 1985, pp. 55-93.

HET OUDE EGYPTE ALS VOORBEELD? EEN DROMERIGE ORATIE VAN PROFESSOR JOHANNES BRAUN (1692) IN GRONINGEN

Uit de voorgeschiedenis van de egyptologie in Nederland

J. SMITS

Op 23 augustus 1692 aanvaardde Johannes Braun, hoogleraar in de theologie in Groningen, het rectoraat met de rede *Somnium de delta Aegyptiaco* („Een droom over de Egyptische delta”), waarin hij het oude Egypte vergelijkt met de Verenigde Nederlanden. De oratie verscheen nadien in de gebundelde uitgave van zijn theologische verhandelingen, de *Selecta Sacra* (1700).

Belangstelling voor Egypte in de 17e eeuw

Het zicht op Egypte's oude geschiedenis, monumenten en antiquiteiten was in de loop van de zeventiende eeuw aanmerkelijk verbeterd doordat een reeks eigentijdse werken beschikbaar kwam, die qua opzet en uitvoering sterk uiteenliepen. De oudheidkundige publicaties waren systematisch van opzet, zoals die van Athanasius Kircherus (1602-1680), die jarenlang in Rome werkzaam was. Daarnaast verschenen de uitgaven van allerlei antiquarii, die de (hun) antiquiteiten min of meer gedetailleerd beschrijven en inventariseren. Veel eigenaars van rariteitenverzamelingen kunnen we hiertoe rekenen, maar ook een auteur als Olfert Dapper (1636-1689) in Amsterdam. Een derde categorie vormen de reisverslagen (itineraria), die destijds uiterst populair waren. Ze variëren van uiterst eenvoudige verhalen tot wetenschappelijke verhandelingen waarin het reisverhaal nog slechts als stijlfiguur functioneert. Naarmate de afbeeldingen die de schrijvers opnamen een belangrijker plaats in de bewijsvoering kregen, werden de graveurs als het ware gedwongen steeds nauwkeuriger werk af te leveren. Hoewel de ruimte voor fantasie hierdoor duidelijk afnam, blijkt echter uit het werk van Willem Goeree (1635-1711), een tijdgenoot van Braun, dat deze ontwikkeling een eigen interpretatie niet uitsloot.

Elk onderzoek liep niettemin na verloop van tijd vast bij de interpretatie van het beschikbare materiaal. Het was tot de ontcijfering van het hiërogliefenschrift door Jean François Champollion (1790-1832) immers onmogelijk de oude teksten en inscripties te lezen. De enig beschikbare bronnen waren en bleven de klassieke werken en de Bijbel, maar het gebruik daarvan leidde vaak tot meer vragen dan antwoorden. Gelegenheid dus te over voor theorie-

vorming. Dit verklaart tevens waarom allerlei wetenschappelijk bedoelde uitleg de huidige lezer dikwijls zo weinig wetenschappelijk voorkomt.

De Groninger samenleving en cultuur bevonden zich in de zeventiende en achttiende eeuw in een betrekkelijk isolement. Hierdoor behielden zij een duidelijk provinciaals karakter, waarbinnen het Calvinisme als de cultuurvormende factor bij uitstek fungeerde. In deze situatie ontstond volgens Van Deursen (1981) echter nauwelijks oorspronkelijk werk. De Bijbel en de klassieken golden er als uitgangspunt; de disciplines waren hierdoor onderling nauw verbonden, wat de hoogleraren in staat stelde zich vrij gemakkelijk op verschillende vakgebieden te bewegen. De curatoren van de universiteit hadden om dezelfde reden weinig moeite docenten uit het buitenland aan te trekken. Blijkbaar heeft dit het door Van Deursen gesignaleerde provinciale karakter van de universiteit niet of onvoldoende kunnen terugdringen.

Maar in de oratie over de Egyptische delta van professor Johannes Braun vinden we de unieke gedachte van de veronderstelde parallellie tussen het oude Egypte en de Republiek, waarin de auteur een oorspronkelijkheid van denken toont die we elders tevergeefs zoeken.

Over Johannes Braun

Johannes Braun (1628-1708) was afkomstig uit Kaiserslautern in de Palts. Om het krijgsgeweld in zijn geboortestreek te ontvluchten, vestigde hij zich in Leiden, waar hij theologie ging studeren. Ook in naburige landen stak Braun zijn licht op. Nadat hij de gereformeerde kerk van Zeeland en Holland een aantal jaren had gediend, werd hij in 1661 predikant van de Waalse gemeente in Nijmegen en tevens hoogleraar aan de hogeschool aldaar om onderwijs te geven in de Hebreeuwse oudheden en de Oosterse talen. In 1680 verruilde hij Nijmegen voor Groningen, nu om theologie en Hebreeuws te doceren en er als academiëprediker op te treden. Zijn waardering voor het werk van de Leidse oriëntalist en hoogleraar in de theologie Johannes Coccejus (1603-1669) en dat van de Franse filosoof René Descartes (1596-1650) leidde evenwel tot langdurige spanningen en conflicten, waarbij herhaaldelijk zijn rechtzinnigheid ter discussie werd gesteld. Hij bediende zich in theologische kwesties namelijk bij voorkeur van de cartesische wijze van redeneren, dus van het „duidelijk en nauwkeurig” („clare et distincte”) onderscheiden, alhoewel de rede bij hem het instrument en zeker niet de grondslag van de theologie was. Hij sloot zich dan ook van harte aan bij de uitspraak van Augustinus dat „de Heilige Schrift het enige en meest betrouwbare beginsel van de theologie is” („unicum et certissimum principium theologiae est Scriptura sacra”). De problemen rond Braun vormen in feite een onderdeel

van het grote conflict tussen de voetianen en cartesianen in de tweede helft van de zeventiende eeuw. In dat debat kruisten theologen geïnspireerd door Gisbertus Voetius (1589-1676), die lange tijd in Utrecht theologie doceerde, de degens met collega's die graag het werk van Descartes ter hand namen. Het ging destijds echter om meer dan de hantering van Cartesius' begrippen-apparaat alleen. Al spoedig leek immers de — hooggeachte — menselijke rede de Openbaring zelf te kunnen toetsen. In de nadagen van dit conflict werd Braun tot rector gekozen, ter gelegenheid waarvan hij zijn *Somnium de delta Aegyptiaco* hield. Zijn collega Adam Menso Isinck, die in Groningen geschiedenis onderwees, erkende de grote betekenis van Braun en het *Protestantsche Vaderland* (1907) schreef nog twee eeuwen nadien over hem: „in de rei der geleerde theologen uit dien tijd in ons land, neemt hij een eereplaats in, en wie de moeite doet, uit het stof der bibliotheken, 's mans werken te voorschijn te halen en zich eenigen tijd met de bestudeering er van bezig te houden, moet, dit kan niet anders ..., verbaasd staan over de groote kennis, de buitengewone belezenheid en de vaak juiste op- en aanmerkingen, die er in ruime mate in te vinden zijn”. Het staat te bezien in hoeverre deze lovende woorden tevens voor zijn *Somnium de delta Aegyptiaco* gelden.

In zijn uitvoerige opdracht aan de Raad van de stad Groningen toont Braun zich orthodox van opvatting. Hij is dankbaar voor de genadige bewaring van de kerk in de Republiek, speciaal in Stad en Lande, en meent dat de strijd tegen afgoderij en dwaalleer krachtig ter hand genomen moest worden. Een reeks voortreffelijke geleerden had deze gevaren gelukkig onderkend, want hun studie van de gewijde en profane geschiedenis, de Oosterse talen, het Grieks en Hebreeuws had het inzicht in de Schrift wezenlijk verdiept. Braun beschouwde zijn leermeester Coccejus als de grootste onder hen. Op Europees niveau nam ons land zijns inziens een eervolle plaats in. Braun dacht dus zeer positief over de wetenschappelijke bijdrage van de academies in de Republiek, zeker van die van Groningen en Leiden. Een reden temeer zijn eigen *Somnium* als toetssteen te nemen.

De droom van Braun

De titelplaat van *Selecta Sacra* (1700) brengt al meteen Brauns voor-naamste stelling in beeld: er was een treffende geografische overeenkomst tussen Beneden-Egypte (Delta Aegyptiacum) en het — daartoe wel zeer gestyleerd weergegeven — mondingsgebied van de Rijn (Delta Belgicum). Hij meende echter te kunnen aantonen dat er in feite een hele reeks van overeenkomsten bestond tussen datgene wat zich in faraonische tijd in de delta had voorgedaan en zich in de eigen tijd in de Verenigde Nederlanden manifesteerde. De overeenkomsten waren meer dan opvallend.

Naar eigen zeggen had hij deze „droom” al meer dan 25 jaar tevoren (dus omstreeks 1665) gehad, toen hij in Nijmegen hoogleraar was en daar studie maakte van klassieke schrijvers als Herodotus, Diodorus Siculus en anderen die veel aandacht voor de geografie en de natuurlijke gesteldheid van Egypte hadden gehad. Hij had zich wat de vorm van deze publicatie betreft aangesloten bij de uit de gewijde en profane literatuur bekende stijlform van het droomverhaal. Hij verwijst onder meer naar aartsvader Jozef (*Genesis* 37) en de militaire leider Scipio Africanus (Cicero, *De Republiek*, boek VI). Menso Isinck beschouwde het *Somnium* zeker als een serieuze wetenschappelijke verhandeling, want in zijn gedicht dat voorin de *Selecta Sacra* is opgenomen, vinden we deze passage: „O geleerde dromen! In zee lopen de zeven Nijlmonden en dit pagina-lange gedicht zal jou zevenvoudige vrucht geven”.

Aan het einde van een slapeloze nacht was hij toch nog ingedommeld en had hij nog fraai gedroomd: onder een prachtige sterrenhemel maakte hij een veldwandeling, toen een kunstig met de symbolen van hemel en aarde versierde en door vier paarden getrokken praalwagen op hem af kwam rijden. Vier gouden zuilen droegen een baldakijn die bescherming bood tegen regen en storm. De vrouw die op de wagen zat, stapte uit en Braun boog diep voor haar, alsof zij een godin of koningin was! Het was evenwel Vrouwe Geographia en zij nodigde hem uit naast haar op het voertuig plaats te nemen, zodat zij in alle rust over zaken van wetenschap konden spreken. Braun nam haar aanbod maar al te graag aan. Er volgde een langdurig gesprek over wiskundige, filosofische en taalkundige kwesties. Toen ze na geruime tijd het stroomgebied van de Nijldelta naderden, vroeg Geographia hem samen met haar die landstreek te bezichtigen en opnieuw nam Braun haar aanbod gretig aan.

Ze wisselde van gedachten over de benaming, de oorsprong, het aanzien, de loop, het gedrag en de flora en fauna van de Nijl. Vrouwe Geographia wist al zijn vragen voortreffelijk te beantwoorden. Zij had daarbij overigens meer dan eens forse kritiek op allerlei opvattingen van collega's van haar reisgeenoot! Het behoeft ons niet te verbazen dat Braun hier herhaaldelijk verbanden met andere streken in het Oosten legt, natuurlijk in de eerste plaats met Palestina. Woorden en begrippen die hij etymologisch verwant achtte, wezen volgens Braun op een directe band tussen de Nederlanden en Egypte. Dat zou bijvoorbeeld het geval zijn met de woorden „Nijl” en „Nehalennia”. Nehalennia kennen wij als een Germaanse godin, die in het noordwestelijke grensgebied van het Romeinse rijk werd vereerd als behoedster van de scheepvaart. Maar in de optiek van Johannes Braun was Nehalennia van oorsprong een Oosterse riviergodin en juist van haar was op de Zeeuwse kust een inscriptie gevonden! Maar dergelijk oudheidkundig en antiquarisch materiaal vinden

we slechts zelden in het *Somnium*. Zijn beschrijving van het stroomgebied en het gedrag van de Nijl is gebaseerd op werk van klassieke auteurs als Herodotus, Diodorus, Plinius, Plutarchus en Strabo, en eigentijdse schrijvers als Valerianus (1556), Vossius (1666) en Kircherus (1652-1654, 1665), en is voornamelijk literair gericht.

Vrouwe Geographia leidde Braun door de delta. Behalve liefdallig en behulpzaam was zij ook uitstekend geïnformeerd omtrent de ligging en de afmetingen van het gebied, het verloop van de Nijl, het dagelijks leven van de bewoners en oude steden als Pelusium en Zoan (Tanis). De landbouw, veeteelt, visserij, handel en scheepvaart leverden de bevolking meer dan voldoende op. Zelfs de Egyptische vrouwen deelden in 's lands vruchtbaarheid, want zij waren gezegend met een groot kindertal! Ook immaterieel was er overvloed. De cultuur bloeide. De wetenschap en het onderwijs stonden op een dusdanig hoog peil, dat zij de aandacht trokken van buitenlandse geleerden.

Bij de oude religie aangeland, is de lofzang echter ten einde en zet de kritiek in. In en door de welvaart had de afgoderij er namelijk al evenzeer gebloeid. Ironisch schrijft Braun: „Er werden daar dagelijks goden geboren in de tuinen, op de velden, in de bossen, op zee, in de rivieren en waterbronnen. Kortom, in de hemel en op en onder de aarde ...”. God had er daarom in zijn voorzienigheid goed aan gedaan de Israëlieten al direct na de Uittocht bij de wetgeving van de Sinaï elke verering van het geschapene te verbieden. Toch wist de professor zelfs hier een positieve, zij het delikate nuance te vinden, want hij trof hier tot zijn verbazing een opvallend zuivere cultus aan. Hij meende dat de godsdienst van het oude Egypte aanvankelijk nog betrekkelijk zuiver was geweest en de afgoderij pas naderhand zulke afschuwelijke vormen had aangenomen.

Toen hij wakker werd, onthulde Vrouwe Geographia hem echter dat zij in feite de Noordelijke Nederlanden hadden doorkruist! Op deze manier kon Braun dus de eigenlijke droom met de beschrijving van de oud-Egyptische delta besluiten en overgaan op de vergelijking van de Delta Aegyptiacum (Aegyptus inferior) met de Delta Belgicum (Germania inferior). Door deze wending kreeg de droom een geheel eigen, bijzondere betekenis. Braun was, als gezegd, uiterst verbaasd over de grote mate van gelijkenis tussen beide landstreken, meer in het bijzonder tussen Beneden-Egypte en Stad en Lande.

Er bestonden talloze overeenkomsten. In de eerste plaats natuurlijk tussen de Nijl en de Rijn, met hun stroomversnellingen, oorsprong in het bergland en uitmonding in een aan zee gelegen delta. Beide streken waren verdeeld in gewesten, waarin fraaie steden lagen. In vroeger tijd was de zee er heer en meester geweest en had de mens er op heuvels (terpen) geleefd. Regen, nevels

en overstromingen hoorden nog steeds bij het leven van alledag. Tegelijkertijd maakten deze omstandigheden de delta's tot ware bastions. In geen duizend jaar hadden de Nederlanden immers vreemde overheersing gekend. Zij hadden nu zelfs van Godswege de taak de vrijheid in Europa te bewaken. En evenals in de oudheid in Egypte bloeide tegen het einde van de zeventiende eeuw in de Verenigde Nederlanden de wetenschap. Braun wijst met name op de theologie, de geneeskunde, de filosofie, de wiskunde, het recht, en de klassieke en moderne talen. Beide landen waren daarnaast bekend vanwege hun welvarende steden. Voornaamste en mooiste stad van onze gewesten is natuurlijk Amsterdam, dat zelfs zijn tegenhanger, het oude Pelusium, nog overtrof. De stad aan de Amstel was beroemd om zijn grote vrijheid, omvang en bedrijvigheid, maar evenzeer vanwege zijn fraaie monumenten en instellingen van barmhartigheid, zoals de weeshuizen. De middelen van bestaan van de Nederlandse gewesten kwamen nauwkeurig overeen met die van het oude Egypte. Uit zijn overvloed leverde Holland bijvoorbeeld graan aan heel Europa, zoals eeuwen geleden Egypte aan het Romeinse rijk.

Soms kunnen zijn vergelijkingen echter nauwelijks serieus bedoeld zijn. Bijvoorbeeld wanneer de walvisvangst vergeleken wordt met de jacht op nijlpaarden en bijzondere bouwwerken als de toren van de Grote of St. Laurenskerk van Rotterdam met de piramiden. Braun realiseerde zich dat overigens ook wel, want hij schrijft: „ik vertel (iets) ongehoords” („inaudita narro”).

De oude Egyptenaren waren uiterst godsdienstig en hadden prachtige tempels gebouwd, maar juist hier lag het beslissende verschil tussen beide landen: de Lage Landen kenden immers sinds de Reformatie de volle zegen van het Evangelie, terwijl in Egypte de afgoderij alleen maar erger was geworden. De farao had het volk Israël slechts uit praktische overwegingen en niet uit eerbied voor God in de landstreek Gosen een onderkomen verleend. Dit in tegenstelling met de Republiek, en dan vooral met Friesland en Groningen, waar de overheid juist uit volle overtuiging de zaak van de kerk zocht te bevorderen, bijvoorbeeld met de opname van ontheemde gelovigen. Er kon tussen de Nederlanden en het oude Egypte geen sprake zijn van analogie op godsdienstig terrein: „De Verenigde Nederlanden vereren God op waarachtige wijze, in Geest en waarheid, zonder drukkende ceremoniën, in alle eenvoud van Christus en de apostelen. Er komt geen enkel overdadig bijgeloof voor, noch voorstellingen, beelden of afgodsbeelden ... Ons Nederland is niet (gelijk aan) het heidense, afgodische, goddeloze, door God verworpen Egypte. Het is niet (gelijk aan) het verborgen, antichristelijke Egypte, „waar onze Heer gekruisigd is””. Braun verwijst hier evenals Coccejus naar Openbaring 11:8, waar het geestelijke Egypte staat voor de stad (civitas) van het Beest dat afgoderij bedrijft en de gelovigen vervolgt.

Evenals velen van zijn tijdgenoten beschouwde Johannes Braun Egypte dus met een mengeling van bewondering en afschuw, in navolging van de Bijbel, de Grieks-Romeinse literatuur en zijn eigen tijd. Grote bewondering koesterde hij voor wat de faraonische cultuur aangaande de beheersing van de natuur, het bestuur en de wetenschap tot stand had gebracht. Maar afschuw had hij voor 's land afgoderij, die, hoewel duidelijk als zodanig gekwalificeerd, minder uitgebreid beschreven wordt. Braun kon blijkbaar gemakkelijker aan de tirannie van de farao's na de tijd van aartsvader Jozef (*Exodus* 1-4) voorbijgaan dan aan hun religie.

Nawoord

De Verenigde Nederlanden werden in de zestiende en zeventiende eeuw herhaaldelijk met het oude Israël vergeleken, waarbij het verleden werd geactualiseerd, zodat het mogelijk werd Gods leiding ook in de eigentijdse historie van de Republiek aan te wijzen en het volk de daaruit voortvloeiende verplichtingen voor te houden. Maar een vergelijking van ons land met het oude Egypte en dan nog in zo positieve zin en dermate gedetailleerd als in dit *Somnium de delta Aegyptiaco* het geval is, was zeer uitzonderlijk.

Hoe ernstig heeft Braun zijn *Somnium* nu zelf genomen? De rede van een rector magnificus bij de opening van het academisch jaar mag dan naar haar aard minder vakspecialistisch gericht zijn, een zuiver lichtvoetige causerie kon evenmin de bedoeling zijn. Bovendien was de vergelijking tussen de oud-Egyptische religie en de gereformeerde (en roomskatholieke) kerkleer niet zonder risico. In de achter hem liggende jaren had zijn rechtzinnigheid immers meer dan eens ter discussie gestaan. Hij moest hier behoedzaam manoeuvreren. Voor de volgelingen van Coccejus was het gebruik van typologieën zeker geen zaak voor speelse geesten. Zij beschouwden zich als gelovige theologen die ernstig naar de Schrift wilden luisteren en haar organisch verband trachtten te verstaan. De typen richtten de mens op het komende heil. Herman Witsius (1636-1708), collega van Braun in Utrecht, had echter ernstige bezwaren tegen dergelijke verregaande en actualiserende typologieën. Hij werkte in dit verband liever met personen, niet met landstrekken of staten. Witsius had voor de herdruk van zijn *Aegyptiaca et Decaphylon* (1683) in 1696 het *Somnium* dus niet nodig, al kan in zijn negatie van de oratie wel degelijk kritiek liggen. Niettemin heeft Braun zich hier bewust aangesloten bij een destijds onder theologen en historici gangbare literaire traditie, hoewel hij elders in de *Selecta Sacra* een levendige belangstelling voor monumenten en antiquiteiten toont en blijkens zijn verwijzing naar publicaties van Athanasius Kircherus en de Deventer classicus Gisbertus

Cuperus (1644-1716) goed op de hoogte was van recente oudheidkundige informatie.

Braun kan zich echter ook heel goed om praktische redenen tot de literaire bronnen hebben beperkt, want de oudheidkundige en de — minder pretentieuze en wetenschappelijk gerichte — antiquarische literatuur had toentertijd vooral aandacht voor aegyptiaca met een godsdienstige (cultische) betekenis, zoals beeldjes en nummies. Rariteitenkabinetten in de Republiek bevatten in de zeventiende eeuw nauwelijks voorwerpen uit het alledaagse leven en juist die zou Braun dan in de eerste plaats nodig hebben gehad. Hiervan gebruik maken zou bovendien hebben betekend dat Braun de afgodische kant van de oud-Egyptische religie breed had moeten uitmeten en dat zou afbreuk hebben gedaan aan zijn idee van een aanvankelijk betrekkelijk zuivere cultus. Een dergelijke aanpak zou zeker hebben afgevoerd van zijn voornaamste stelling, de analogie tussen de Noordelijke Nederlanden en (Beneden-)Egypte.

De these van de analogie tussen de eigentijdse Republiek der Verenigde Nederlanden en het faraonische (Beneden-)Egypte, zoals Johannes Braun die in zijn *Somnium de delta Aegyptiaco* (1692) behandelt, kan worden beschouwd als een voortzetting en uitbreiding van de typologische traditie van de zestiende en zeventiende eeuw. De auteur toont daarin een grote mate van creativiteit en een brede kennis van de klassieke en eigentijdse literatuur. Hij ging daarmee een eigen weg, die verder voerde dan die van zijn leermeester Coccejus.

Naar aanleiding van: J. Braun, „*Somnium de delta Aegyptiaco*”, in: *Selecta Sacra. Libri Quinque* (Amsterdam, 1700) 686-745.

Bibliografie:

- J. BAINES / J. MÁLEK, *Atlas van het oude Egypte* (Amsterdam enz., 1981).
- J.S. CURL, *The Egyptian revival. An introductory study of a recurring theme in the history of taste* (Londen enz., 1982).
- K. H. DANNENFELDT, „Egypt and Egyptian antiquities in the Renaissance”, *Studies in the Renaissance*, VI (1959) 7-27.
- A. Th. VAN DEURSEN, „Cultuur in isolement”, in: *Historie van Groningen. Stad en land*, W. J. Formsma e.a. red., 2de druk (Groningen, 1981) 389-422.
- B. M. FAGAN, *The rape of the Nile. Tomb robbers, tourists, and archaeologists in Egypt* (London, 1977).
- L. GREENER, *The discovery of Egypt* (London, 1966).
- C. HUISMAN, *Nederlands Israël. Het natiebeseef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw* (Dordrecht, 1983).

- E. IVERSEN, *The myth of Egypt and its hieroglyphs in European tradition* (Kopenhagen, 1961).
- E. IVERSEN e.a., in: *The legacy of Egypt*, J. R. HARRIS red., 2de druk (Oxford, 1971).
- J. J. JANSSEN e.a., in: *150 jaar egyptologie*, uitgave *Spiegel Historiael* VII/9 (september 1972).
- J. SMITS, *De Verenigde Nederlanden op zoek naar het oude Egypte (1580-1780) - de traditie gevolgd en gewogen* (Culemborg, 1988).
- F. B. DE VRIES, *Egypte bereisd, beroofd, bewaard, beschreven*, jubileumnummer, *Phænix* (1983).
- W. D. VAN WIJNGAARDEN „Van Heurnius tot Boeser. Drie eeuwen egyptologie in Nederland (1620-1935)”, *Mededeelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptische Genootschap „Ex Oriente Lux”*, II (Leiden, 1935), 26 pp.

EEN RECONSTRUCTIE VAN DE TEMPELS OP DE JEBEL ARUDA *

G. VAN DRIEL

Inleiding

Wie een nederzetting opgraft vindt onvermijdelijk resten van gebouwen. De resten vragen om reconstructie, want plattegronden alleen zeggen niet alles. Dat is zeker zo als de architectuur redelijk bewaard is en op zo nadrukkelijke wijze de gelijkvormigheid van de woningen van goden en mensen onderstreept als dat in de kleine nederzetting uit de Uruk tijd, ca. 3000 v. Chr., op de Jebel Aruda het geval is. Wijlen Th. A. Busink, de Nederlandse architect die zijn leven wijdde aan de Oud Nabij-Oosterse architectuur, verweet de Nederlandse opgravers altijd dat zij zonder architect in het veld gingen. Omdat de rol van de architect meestal tot die van landmeter beperkt is, is hij een veel te dure kracht op de gemiddelde opgraving. Dat betekent natuurlijk niet dat men niet toch pogen moet zich een beeld te vormen van het uiterlijk van opgegraven gebouwen. De interpretatie van het gevondene kan alleen maar winnen door nadenken over aanvulling tot iets completers. De vraag hoe de inwoners van een oude nederzetting woonden is niet onbelangrijker dan de vraag naar hun werktuigen en technische vaardigheden.

Dat de reconstructie van oude gebouwen waarvan weinig meer over is dan de plattegrond en soms delen van het opgaand muurwerk geen eenvoudige zaak is, spreekt voor zich. Waren er ramen? Hoe hoog waren de deuren? Hoe zag het dak eruit? Was er een verdieping? Hoe was de afvoer van regenwater geregeld? Hoe de ventilatie? Vertelt de inhoud ons iets over de functie van het gebouw of de individuele vertrekken? Een antwoord op de laatste vraag kan helpen de andere vragen die de reconstructie direkt veïnvloeden op te lossen.

Over de reconstructie van opgegraven gebouwen bestaat natuurlijk een uitgebreide literatuur. Wie zich met Mesopotamië bezig houdt zal weten dat de Duitse archeoloog en architectuurhistoricus Ernst Heinrich zich zijn hele leven met juist de Uruk tijd waaruit de gebouwen van Jebel Aruda stammen bezig gehouden heeft. Alle problemen waarmee rekening gehouden moet worden zijn door hem geformuleerd. De resultaten van zijn levenswerk zijn neergelegd in zijn *Tempel und Heiligtümer in Mesopotamiën* (Berlijn, 1982). Daar is veel van het basismateriaal bijeengebracht. Het denken over reconstructies wordt daarnaast nu sterk beïnvloed door het werk van J. Margueron, vooral zijn *Recherches sur les Palais mésopotamiens de l'Age du Bronze*

(BAH CVII, Paris 1982) dat vooral van verstrekkend belang is om de gedachten over daken en verdiepingen die erin tot uiting gebracht worden.

De architectuur

De architectuur waarmee wij op de Jebel Aruda te maken hebben is echter veel minder monumentaal dan wat door genoemde onderzoekers is behandeld. Het belangrijke van de nederzetting op Jebel Aruda en de iets zuidelijker eveneens aan de Euphraat gelegen stad Habuba/Qannas is dat tempels en huizen qua vorm direkt vergelijkbaar zijn. Oplossingen die voor tempels bedacht worden gelden ook voor huizen en omgekeerd.

De huizen op Jebel Aruda zijn gemakkelijk herkenbaar aan de huisinhoud zoals die door de inwoners is achtergelaten. De tempels zijn echter leeg. Toch is ook hun identificatie zeker. Wij hoeven niet alleen af te gaan op het feit dat de bedoelde gebouwen opvallend zwaar uitgevoerd en extern van een uit pilasters bestaande versiering voorzien zijn, die ook op de muur die rond het complex staat teruggevonden wordt. Een dergelijke versiering wijst in Mesopotamië meest op de aanwezigheid van een tempel. De grootste vertrekken van de gebouwen bevatten ook een soort pedestaal dat niet teruggevonden wordt in woonhuizen. Bovendien is in één geval de centrale haard, die in woonhuizen verschijnt als een uitdieping in de vloer juist boven de vloer opgebouwd. Maar het beste bewijs is wel de bouwgeschiedenis van de gebouwen.

De nederzetting op de Jebel Aruda is relatief kort bewoond geweest, maar wel niet zo kort als wij eerst dachten. De woonhuizen vertonen in een aantal gevallen duidelijke tekens van verbouwing en vernieuwing. De tempels, en dat is de reden waarom zij zo goed bewaard zijn, zijn in een bepaalde fase van hun ontwikkelingsgeschiedenis als het ware ingepakt in een enorme uit mudbrick bestaande terrassering, die naar alle waarschijnlijkheid als basis diende voor een nieuw, verloren, gebouw. Maar dat was niet de eerste ingrijpende verandering: naast de eerste tempel, om het bouw materiaal de „Rode” genoemd, werd al eerder een nieuwe „Grijze” gebouwd. Ook hiervoor werden aanzienlijke terrasseringswerken uitgevoerd. Deze werkzaamheden zijn zo aanzienlijk dat het hier om „openbare werken” gaat. Aan „paleizen” kan men niet denken, blijft over dat het om tempels gaat.

De tempels

De wordingsgeschiedenis van het tempelcomplex kan men kort als volgt beschrijven. Eerst werd het terras geëgaliseerd, waarbij aan de zuidkant weggegraven materiaal werd gebruikt om het geëgaliseerde tempelgebied naar

het Noorden te vergroten. Aan de noordzijde werd de verplaatste grond beschermd door een uit platte stukken steen bestaande steenzetting die met een dikke modderlaag bestreken was. Daarna bouwde men de Rode Tempel van z.g. Riemchen, een ongebakken tichel van ca. $9 \times 9 \times 22$ cm., van hetzelfde materiaal als de afgegraven ondergrond, evenals een lage hofmuur die twee poortgebouwen naar het Zuiden en het Westen had en een kleine doorgang, afgeschermd door een mogelijk later gebouwd portaal aan de Noordzijde. Via het portaal bereikte men een trapje naar een mogelijk lager gelegen keukengebouw. Na verloop van tijd brak men het westelijk poortgebouw en de noordelijke hofmuur af en bouwde men het terras uit, zodat de tweede, z.g. Grijs Tempel kon worden gebouwd. Op een onbekend tijdstip werden er verder vertrekken toegevoegd naast het zuidelijke poortgebouw, dat gedeeltelijk vernieuwd werd.

Voorbij het zuidelijke poortgebouw voert een trap naar een hoger terrein, dat ook geterrasseerd was naar de rivier toe. Op dit terras moet waarschijnlijk ook een gebouw gestaan hebben, dat echter volledig verdwenen is. Dit gebied werd samen met het terrein waar de Rode en Grijs Tempel stonden opgenomen in een laatste terrasserings, die zorgde voor de goede conservatie van de tempelresten, doch die toch zover geërodeerd was dat er van sporen van eventuele gebouwen die er boven op hebben gestaan niets over was.

De vraag is nu: hoe zagen de tempels er uit? De plattegronden zijn vergelijkbaar met die van de woonhuizen, men kan spreken van een gelijkvormigheid in verscheidenheid. In beginsel is er steeds een langwerpige, rechthoekige centrale kamer, die kan de as van het hele gebouw beslaan, doch dat hoeft niet, zoals vergelijking van de plattegrond van de Rode en Grijs Tempel toont (fig. 1). Bij de woonhuizen heeft de vergelijkbare centrale kamer soms twee zijruimtes die het vertrek een T-vorm geven. Deze verschillen beïnvloeden de reconstructie mogelijkheden van de dakvorm. Langs de lange zijde van de centrale kamers liggen kleinere vertrekken, die, niet alleen bij de twee tempels, soms de toegang tot het gebouw bevatten. Bij de woonhuizen vindt men soms ook aan een smalle zijde nog kamers, zoals er één aanwezig is bij de Grijs Tempel. Bij grote gebouwen van dit type kan een dergelijke „kopbouw” zelf ook de vorm van een dergelijk gebouw met centrale zaal hebben. Tempel C in Uruk is een goed voorbeeld.

Vaak vindt men in één van de nevenvertrekken een dunne L-vormige muur die een deel van het vertrek afscheidt. Dit soort vertrekken wordt soms als trapruimte uitgelegd: treden van vergankelijk materiaal zouden ingezet zijn in de lange zijde van de L-vormige muur, oplopend naar de eindmuur van het vertrek, waar men naar het afgescheiden stuk draaide, waar de treden nu aan de binnenzijde van dezelfde L-vormige muur zouden hebben gezeten. Een trap

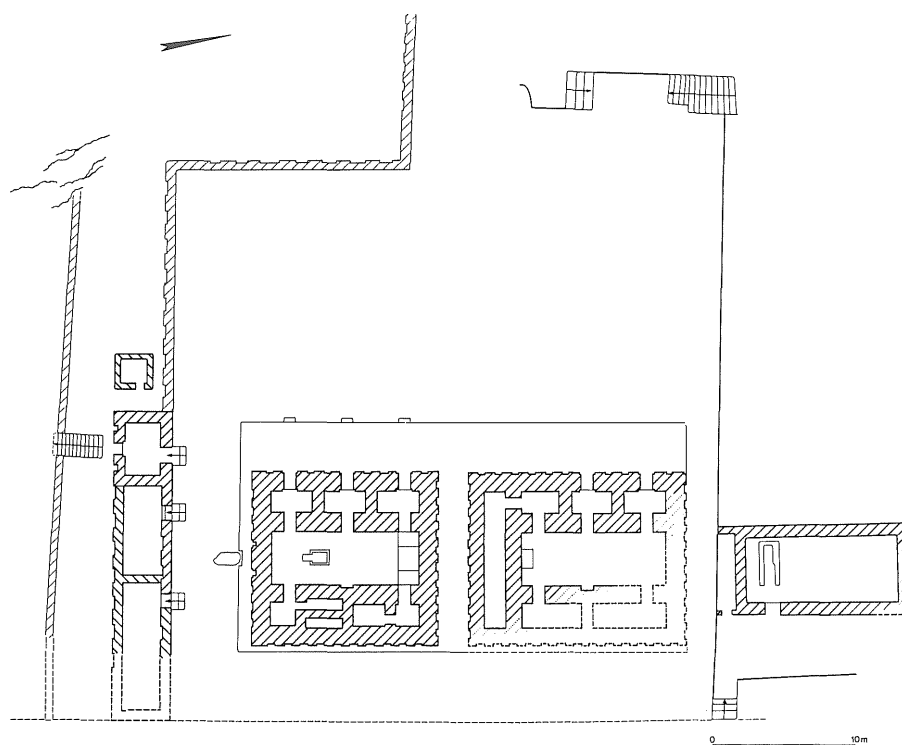

Fig. 1. Plattegrond van de Rode en de Grijs Tempel, phase 2.

veronderstelt echter niet noodzakelijkerwijze een verdieping, het platte dak van Nabij-Oosterse huizen wordt ook benut.

Er is natuurlijk ook een aantal factoren waarmee men rekening moet houden. Een huis van kleitichels is in het Nabije Oosten een comfortabel huis, als men er maar geen betonnen dak op aanbrengt, dat maakt het benauwd en vochtig. Een traditioneel dak van balken (meest in het Euphraat gebied, ook op de Jebel) van populieren, afgedekt door matten, riet of takken in wisselende graden van verzorgdheid tot kale armoede en met een aarden dekking die ieder jaar opnieuw voor het regenseizoen dichtgesmeerd wordt, is heel gerieflijk. Maar zo'n dak moet wel met enige zorg behandeld worden. Water dat van iets hoger geconcentreerd op het dak valt, spoelt de modderlaag lokaal weg. Daarmee moet men rekenen als men het dak meer dan één niveau geeft of als men aangrenzende gebouwen een hoger dak geeft. Trouwens ook bij de muurvoet moeten spettereffecten voorkomen worden. De muurvoet is wegens het uit de bodem optrekkende water toch al kwetsbaar.

De bewoonbaarheid wordt aanzienlijk vergroot door te zorgen voor ventilatie mogelijkheden: ramen of gaten in de muur direkt onder het dak. Dat dergelijke gaten in de koude tijd oncomfortabel zijn is geen probleem: men stopt er een mudbrick in en smeert ze dicht, zoals men ook met ramen doet. Het helpt trouwens als de klamers hoog zijn: de warme lucht stijgt op naar een zone boven de hoofden van de bewoners, als daar ventilatiemogelijkheden zijn is dat extra comfortabel. De verlichting van door lagere kamers omringde hoofdvertrekken wordt vergemakkelijkt als zij uitsteken boven die kamers: raampjes hoog in de muur zijn dan mogelijk.

De muurresten van de tempels op Jebel Aruda staan nog tot een hoogte van 2.25 m, van een vergelijkbaar huis staat een eindmuur zelfs nog hoger, voornamelijk omdat het gedeeltelijk in de zijkant van de heuvel is ingegraven. Een vergelijkbare temple in Tell Uqair in Iraq stond nog 3.80 m hoog, terwijl ook de tempels van Qannas en de Witte Tempel in Uruk tot aanzienlijke hoogte bewaard waren. De bovendorpel van een deur is echter nergens teruggevonden, dat belemmert reconstructie. Op Jebel Aruda waren de tempeldeuren minstens 2.25 m, de hele bewaarde hoogte van het gebouw, hoog. In het bewaarde muurwerk werden noch bij tempels, noch bij huizen sporen van ramen aangetroffen.

De regelmatigheid in verscheidenheid van de plattegronden uit zich ook in het direkt achter elkaar geplaatst zijn van de deuren, waarbij zich doorgaans tegenover een deur die niet door een volgende gevolgd wordt een nis bevindt. Er wordt niet gepoogd inkijk te belemmeren. Dat komt de verlichting natuurlijk ten goede. Pilasters geleiden de muren op regelmatige wijze, maar accentueren hoeken extra. Tussenruimten tussen de pilasters vertonen soms een extra verdieping. De bedoeling is een schaduweffect dat wel de enige herkenbare vorm van versiering is: het overal bewaarde zorgvuldige witte pleister vertoont nergens enig teken van beschildering. Die zou trouwens zonder speciale bescherming nergens houdbaar geweest zijn en waarschijnlijk ieder jaar weggesmeerd zijn. Verticale groeven in de pilasters onder het pleisterwerk zullen wel niet zichtbaar geweest zijn, ook niet toen het eerste pleister opgebracht werd. De enige bedoeling zal een beter verband tussen pleister en muur geweest zijn. Eventuele raampjes zullen niet in de pilasters, maar in de smalle tussenruimten aangebracht zijn.

Modellen van gebouwen

Een belangrijk hulpmiddel bij de reconstructies wordt gevormd door afbeeldingen en nabootsingen van gebouwen. De al genoemde Ernst Heinrich heeft al in 1957 een groot gedeelte van het materiaal verzameld en geïnterpreteerd in zijn „*Bauwerke in der altsumerischen Baukunst*” (Wiesbaden, 1957),

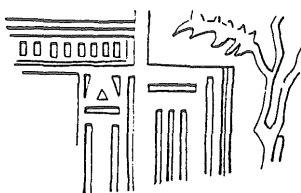

Fig. 2a. Zegelaafrolling uit Uruk, naar E. Heinrich Kleinfunde aus Uruk, Leipzig 1936, Tf 15.0.

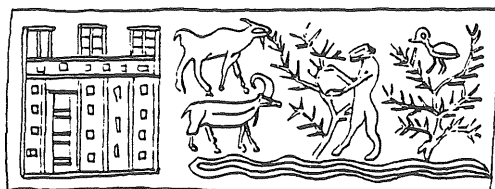

Fig. 2b. Zegel uit Khafadja, H. Frankfort OIP 72, Chicago 1955 no. 34.

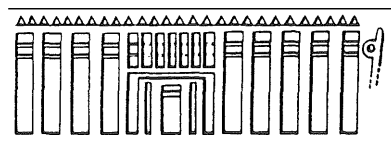

Fig. 2c. Zegelaafrolling gevonden op Jebel Aruda.

doch de collectie kan nu uitgebreid worden met nieuw materiaal uit een hele reeks vindplaatsen, waaronder de Jebel zelf (fig. 2c). De meeste afbeeldingen vindt men op rolzegels, of liever op oude afrollingen die met behulp van dergelijke zegels gemaakt zijn. Er zijn ook fragmenten van stenen doosjes, misschien liever onderzetters, die men als modellen van gebouwen kan interpreteren.

Wij hoeven het hier niet te hebben over afbeeldingen die de uit Zuid Iraq bekende rietarchitectuur weergeven. De afgebeelde mudbrick architectuur valt uiteen in twee groepen, ceremonieel meest, en, minder, utilitair. Dit laatste vindt men vooral in Susa, waar kennelijk silo's uitgebeeld worden met koepelachtige bekroningen. Dit soort structuur is echter niet, tot nu toe, bij opgraving ontdekt, en wij kunnen dan ook dit aspect buiten beschouwing laten.

Wij moeten er wel mee rekenen dat de afgebeelde gebouwen door de vervaardiger van de afbeelding worden weergegeven met de nadruk op een markant aspect van de totale structuur. Bijvoorbeeld de deurpartij of het

aanzicht van één van de gevels: conclusies over de dakvorm moeten met enige voorzichtigheid getrokken worden, men mag niet al te automatisch concluderen dat het dak plat was, of dat het uitgesloten is dat een deel van het gebouw hoger was dan de rest. Ook hier overheerst een indruk van eenvormigheid in verscheidenheid. Men krijgt een indruk van de hooggeplaatste, vaak driehoekige ramen en de geleding van de nissenversiering op de hogere muurdelen: een iets grotere levendigheid wordt gesuggereerd. Meestal worden de gebouwen van boven afgesloten door een horizontale lijst. Bij onze reconstructies hebben wij die echter achterwege gelaten. Wij hebben alles zo eenvoudig mogelijk gehouden: ook de hofmuur van de tempels heeft geen horizontale afsluiting op de Jebel, en die is volledig bewaard.

Eén, zeldzame, afbeelding lijkt aan te tonen dat bij de reconstructie van daken hoogteverschillen niet uitgesloten zijn (fig. 2a). Een klein fragment van een verzegeling suggereert een gebouw met een hoog middenschip en een lagere zijbeuk: de takken van een boom hangen over de zijbeuk. Het lijkt alsof de korte zijde van een gebouw weergegeven is, terwijl over het algemeen de lange kant lijkt te zijn uitgebeeld, waarbij dan het vlak van de muur en niet een verder naar achter liggende hogere opbouw is voorgesteld. Dat blijkt uit vergelijking met de plattegronden van opgegraven gebouwen: de deur bevindt zich meest niet centraal, doch dicht bij één hoek van het gebouw als de lange zijde is weergegeven. Zou de korte zijde weergegeven zijn dan zou de deur inderdaad een centrale positie moeten hebben ingenomen.

Het werken met fragmentaire zegelafrullingen is niet zonder risico's, vooral als het om unica als het genoemde fragment dat het hogere schip en de lagere beuk toont, gaat. Er kan zeker een andere interpretatie bedacht worden als men denkt aan de bekende albasten vaas uit Uruk: een stier draagt een uit twee verdiepingen bestaand „bouwsel” waarop twee figuurtjes staan. Eén van hen draagt iets dat eruit ziet als een model van het „bouwsel”: daar ziet men ook een hoger en een lager deel. Zou de uitbeelding op het zegel een dergelijk model kunnen tonen en niet een echt gebouw?

Reconstructie der tempels

In de literatuur zijn reconstructies met een verhoogd middenschip erg populair. Dat spreekt vanzelf want het resultaat is veel levendiger dan iets met een saai plat dak. De technische voordelen bij het overdekken van relatief brede centrale ruimten zijn overtuigend aangetoond door Margueron: de einden van de balken die de zijbeuk dekken steken door de binnenmuur en dienen als steun voor een steunbalk die onder een hoek van minder dan 45° het platte dak van de centrale kamer steunt: dit vermindert de kans op doorzakken. Spanten kende men natuurlijk niet, tentdaken zijn praktisch

uitgesloten in deze streken; zij horen in gebieden met sneeuwval. Toegegeven moet worden dat er enkele Ubaid modelletjes zijn die deze dakvorm suggereren. Ook al is Marguerons constructie gebaseerd op observaties van de resten van het Oud-Babylonische paleis in Mari, het principe kan best ouder zijn. De middenzalen in sommige van de grote tempels in Uruk halen een breedte van meer dan 10 meter („Bau D”), zodat het risico van doorzakken niet denkbeeldig is en ondersteuning wenselijk lijkt. De nadrukkelijke voorkeur voor driedeling die uit veel van de gebouwen met „middenzaal” blijkt — die trouwens al veel vroeger dan de Uruk tijd voorkomen — kan suggereren dat Marguerons oplossing een oude is. Maar feitelijk kan een plat dak over het hele gebouw niet uitgesloten worden.

Zeker in de streek waar de Jebel Aruda ligt regent het soms zeer zwaar. Afvoer van het water van het dak is dus een noodzaak. Het eenvoudigst is een geringe helling in de breedte-as, van de ingangszijde af. Het dak moet dan van achteren uitsteken want het water mag niet langs de muur naar beneden lopen, maar ook niet met een spettereffect dicht bij de muur op de grond terecht komen. In de tempelhof zijn fragmenten van terracotta goten gevonden die iets taps toelopen. Men kan zich voorstellen dat dit een soort spuwers waren, doch die kunnen niet aan de voor- en zijkanten van de tempel aangebracht zijn: het goed bewaarde pleisterwerk van de tempelhof vertoonde nergens sporen van neerkomend water. Alleen aan de achterkant, naar de rivier toe, waar geen vloerpleisterwerk over was, is aanwezigheid van dit soort waterafvoeren denkbaar. Het dak zou dan hellen naar de rivier toe.

Reconstructie met een verhoogd middenschip plaatst ons dus niet alleen voor het probleem dat het water van het verhoogde deel niet met een spettereffect op het dak van de zijbeuken mag komen, men zou dat desnoods door een laag potscherven op de bedreigde plek kunnen ondervangen, maar er mag ook geen water tegen de voet van het verhoogde schip blijven staan, zoals onherroepelijk het geval is als het dak in zijn geheel iets helt. Eigenlijk verschijnt er hier een sterk argument tegen een reconstructie met verhoogd middenschip, in ieder geval op de Jebel, waar het buitenpleister Noord en Zuid van de tempels geen spoor van beschadiging vertoonde, en er dus geen water afgevoerd werd in die richting.

Een verhoogd middenschip voor de Rode tempel veroorzaakt geen andere problemen. Doch bij de Grijze tempel ontstaan die wel. Daar loopt de centrale zaal niet door over de volledige lengte van het gebouw, en zou juist het naar de Rode Tempel toegekeerde deel van het gebouw dezelfde hoogte als de zijbeuken hebben. Of dit effect nog binnen het patroon van eenheid in verscheidenheid valt is een vraag die voor ons moeilijk te beantwoorden is. E. Heinrich heeft zo wel een reconstructievoorstel voor de z.g. Steinstift Tempel

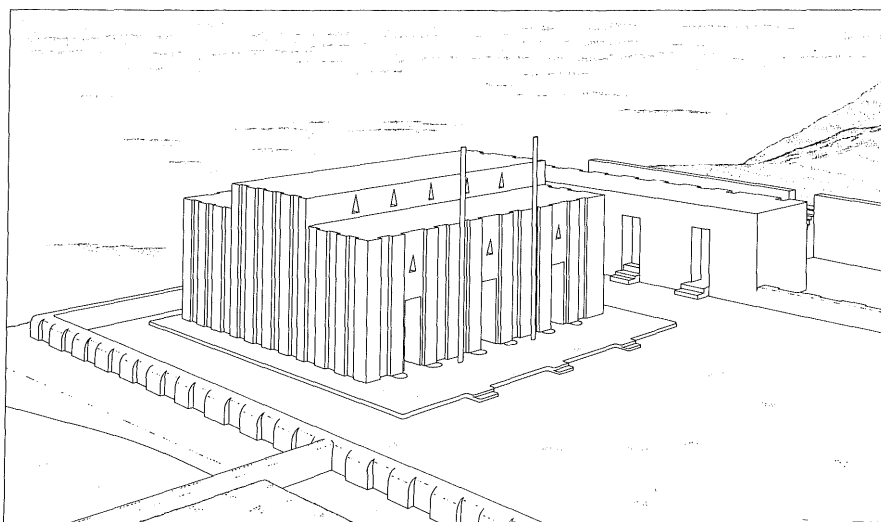

Fig. 3. De Rode Tempel in phase 1, voorgesteld met verhoogd dak over de centrale zaal.

in Eanna gedaan. Gelijkvormigheid in alleen bereikbaar door een plat dak te veronderstellen.

Om de verschillen in effect te tonen is de Rode Tempel — in phase 1 alleen binnen de ommuring — gereconstrueerd met een verhoogd middenschip (fig. 3), terwijl phase 2 getekend is als een versie met platte daken (fig. 4). De hoogte van de zijbeuken (en in phase 2 de gebouwen) is op ca. 4 meter gesteld omdat afbeeldingen de deurpartijen meest ongeveer de halve hoogte in het gebouw laten innemen. Dat het gebouw hoger was is goed mogelijk. Het verhoogde middenschip is nog een meter hoger bij de Rode Tempel in phase 1.

De reconstructie met verhoogd schip is natuurlijk veel levendiger, ook al is er geen poging gedaan een verticale bovenafsluiting te bedenken, die misschien op grond van de zegelafrullingen voor de hand ligt. De levendigheid wordt versterkt door de ommuring, de trapjes voor de deuren, de ronde uitdiepingen met onbekende bedoeling voor de pilasters en de „vlaggemasten”, waarvan de aanwezigheid gesuggereerd wordt door gaten op de betrokken plaatsen. Trapjes, uithollingen en masten zijn onzichtbaar in phase twee: alles is onder de steeds dikker wordende pleisterlaag verdwenen, ook de gaten voor de masten.

De reconstructie laat ook zien hoe moeilijk men zich de verlichting kan voorstellen: de rampjes kunnen zich niet in de pilasters bevonden hebben, blijft eigenlijk alleen de ruimte boven de deuren over. Wie een verband ziet

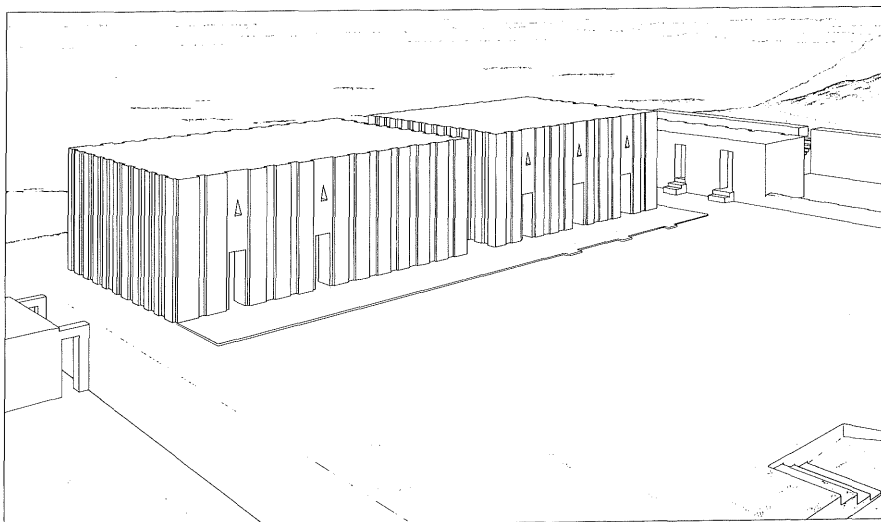

Fig. 4. De Rode en de Grijze Tempel, phase 2 voorgesteld met platte daken.

tussen de aanwezigheid van raampjes en de noodzaak de druk op de bovendorpel te verminderen zal waarschijnlijk een lagere plaatsing prefereren.

De reconstructie toont een gebouw met één verdieping: er is welbewust tegen een interpretatie van de L-vormige muren in kamers als onderdeel van trapconstructies gekozen. De keuze berust op het feit dat in huis S 2 de lengte van de L-muur 6.60 m bedraagt. Dit levert een maximale traphoogte van 11.80 m op, d.w.z. 13.20 m minus de breedte van het draaipunt, zeg 1.40 m. Bij een op de Jebel voorkomende treehoogte van 20 cm en een treebreedte van eveneens 20 cm, dus maten die ontleend zijn aan de tichelmatten, zou er in S 2 een trap ontstaan die een hoogte van 11.80 m haalt. Dit is ondenkbaar. De in S 2 aangetroffen situatie ontleent derhalve de grond aan de redenering dat het om trappen gaat.

Interne trappen die niet naar een verdieping gaan maar naar het platte dak, vergen een afdekking van het trapgat omdat bij de zware buien schade onvermijdelijk zou zijn. Dat soort afdekkingen is niet geheel ondenkbaar, men zou hen zich kunnen voorstellen als wat is afgebeeld op een in Khafadja gevonden zegel, waar een soort prieel lijkt te staan op de hoeken van het gebouw (fig. 2b). Op de Jebel zou iets dergelijks zwaar versterkt moeten zijn om tegen de krachtige stormen bestand te zijn: de tempel staat op een zeer geëxponeerde plaats. Sporen van iets dergelijks ontbreken.

Bovenverdiepingen zijn moeilijk te verenigen met verhoogde centrale zalen, zeker bij de Rode Tempel waar een verbinding tussen de zijbeuken zou

ontbreken, doch men zou kunnen redeneren dat bij de Grijze Tempel de kamer langs de zuidmuur juist de bedoeling had de verbinding tussen een verdieping boven de zijbeuken mogelijk te maken. Hoewel niet strikt uitgesloten lijkt het bestaan van een verdieping toch minder waarschijnlijk, ook al omdat de qua vorm vergelijkbare woonhuizen in de rest van de nederzetting niet zo zwaar uitgevoerd zijn, dat een verdieping mogelijk lijkt. In de tempel van Uqair is een interne trap teruggevonden, vooral in grote gebouwen is een verdieping of toegang tot het dak niet uitgesloten.

Er blijven veel problemen. Het voordeel van een poging is dat het dwingt over mogelijkheden en (on)waarschijnlijkheden na te denken. Dat geldt ook voor de laatste terrasseringsphase waarin de van hun dak ontdane tempels opgenomen werden. Als het terrasseringsblok werkelijk het hele gebied egaliseerde dan werden de aangrenzende huizen naar het Noorden overschaduwd door een blok dat potentieel tot 5 meter boven de daken uitstak: praktische onbewoonbaarheid moet het gevolg geweest zijn, en bij de zachtheid van het materiaal ook een grote wateroverlast, om het risico van een modderlawine niet te noemen. Ondanks de zware erosie lijken er sporen van iets dergelijks te zijn. De hybris van het grote bouwen straft zichzelf.

* De reconstructietekeningen zijn vervaardigd door de Heer P. Deunhouwer van het Archeologisch Centrum te Leiden. Wie plattegronden van de nederzetting op Jebel Aruda wil raadplegen kan Akkadica 33 (1983) naslaan.

NIEUWE GEGEVENS OVER HET OUDSTE ISRAËL¹

C. H. J. DE GEUS

De discussie van de laatste honderd jaar

Toen in de tweede helft van de vorige eeuw de historisch-kritische bijbelwetenschap ontstond, was één van de toen geformuleerde hypothesen dat de historische tradities van het oude Israël zoals we die vinden in de eerste vijf boeken van het Oude Testament en in de zogenaamde „historische boeken”, niet contemporain waren maar pas veel later werden opgetekend. Zo namen men aan dat de oudste kernen van deze overbeveringen, zoals over de Aartsvaders, de Uittocht uit Egypte en de Intocht in Kanaän, pas op schrift werden gesteld aan het hof van Salomo, d.w.z. enkele eeuwen na de betreffende gebeurtenissen. Het merendeel van de tradities zou nog veel jonger zijn en nog in late tijd zou er aan de tradities geschaafd en toegevoegd zijn. De bijbelboeken Genesis t/m II Koningen zouden hun huidige vorm pas ver na de Babylonische Ballingschap (6e eeuw v. Chr.) gekregen hebben. Terwijl men toen aannam dat de Intocht onder Jozua, als die al historisch was, plaatsgevonden zou moeten hebben in de 14de eeuw v. Chr. Er zat dus zo'n duizend jaar tussen de gebeurtenissen en onze bijbeltekst en op z'n minst 400 jaar tussen de gebeurtenissen en de oudste bronnen. Deze theorieën, door velen binnengehaald als „resultaten” en feiten, waren opzienbarend en voor velen schokkend. Want onmiddellijk rees de vraag: „zijn de Bijbelse berichten dan nog wel historisch betrouwbaar?”².

Er ontstonden verhitte debatten tussen theologen, die zich toescherpten op het Scheppingsverhaal en tussen historici waarbij vooral het Jozuaboek centraal stond. In beide gevallen ging het tussen de oude waarheden en de nieuwe, moderne bijbelwetenschap. De Nederlandse lezer dient zich te realiseren dat ook de verhalen uit het Jozuaboek voor veel Christenen erg emotioneel geladen waren. In de vorige eeuw bestond er nog wel geen „Bevrijdingstheologie”, maar er waren wel veel emancipatorische bewegingen aan de gang die zich krachtig identificeerden met het bijbelse bevrijdingsverhaal. Het sterkst was dat het geval in Amerika. De Europese kolonisten hadden sterk het gevoel een „beloofd land” te betreden. Dat kan iedereen nog constateren die nu door New England rijdt. Om de haverklap komt hij door plaatsen met bijbelse namen: Jeruzalem, Bethel, Bethlehem, New Bethlehem, Silo, Salem, New Salem, Jericho, Canaan, New Canaan enz. enz. Bijna altijd gaat het om plaatsen die in de 17e eeuw gesticht werden. In de 19e eeuw zien we deze

identificatie nog sterker bij de negerslaven. We zijn daar allemaal vertrouwd mee via de negro-spirituals. Denken we slechts aan Jericho („and the walls came tumbling down ...”) of de betekenis van de Jordaan („... cross, cross the Jordan river”). De Jordaan stond hier voor de rivier de Ohio. Aan de overkant van die rivier wachtte de vrijheid voor de ontvluchte slaaf. Maar ook in onze eigen Tachtigjarige oorlog vinden we deze identificatie met de geschiedenis van de Israëlieten.

Voorals in Amerika kwamen de opvattingen van de nieuwe bijbelwetenschap hard aan. Zij riepen vragen op ten aanzien van de betrouwbaarheid van de eigen geestelijke fundamente (vandaar de term „fundamentalisten”: zij die vasthouden aan de fundamente van de eigen cultuur). Maar ook in Europa was de zaak zeer beladen, ook hier had men het gevoel dat fundamentele zekerheden werden ondermijnd.

De Amerikanen spreken over „Settlement”, een typisch woord uit de tijd van de expansie in Amerika zelf. De Engelsen gebruiken het woord „Conquest” wat direct associaties oproept met de Conquest van de Normandiërs in 1066. De Duitsers spreken van „Landnahme”. Dit woord komt uit de Germaanse sagen over de inbezitname en vestiging op IJsland. Deze IJsland-saga’s waren in de vorige eeuw erg populair in Duitsland. Het Duitsland van Bismarck greep bewust terug op het Germaanse verleden om een ideologische eenheid tot stand te brengen tussen gebieden die tot dan toe volledig zelfstandig geweest waren.

Maar toen de bijbelwetenschap meende te kunnen concluderen dat de bijbelse visie op de Intocht in Kanaän niet waar kon zijn en veel te naïef was, reageerde men in Duitsland en in de Angelsaksische wereld geheel verschillend. In Duitsland accepteerde men de resultaten van het literaire onderzoek vrij gemakkelijk. Als de verhalen over grote militaire campagnes verzonnen waren, welnu dan was het een vreedzame Landnahme geweest (net als op het onbewoonde IJsland). Men verklaarde deze vreedzame Landnahme als het sedentarisatieproces van kleinvee-nomaden. Dit was een geleidelijk proces dat wellicht eeuwen geduurd had.

Daarentegen reageerden de Amerikanen zeer emotioneel. Voor hen was ook een gewelddadige confrontatie van het „volk Gods” met het zondige Kanaän essentieel (Lev. 18:24-25). Als echte pragmatici riepen zij al gauw de nieuwe wetenschap van de archeologie te hulp. Die zou de Bijbel moeten redden. De archeologie zou de verwoestingen waarvan de Bijbel spreekt toch „zichtbaar” moeten kunnen maken? Het sterkst kwam dit tot uiting in het werk van de Amerikaan W.F. Albright. Overigens op zich beslist geen onkritisch of onwetenschappelijk man. Integendeel, Albright was één der grootste oriëntalistenvan de eerste helft van deze eeuw. Maar hij wierp zich

met al zijn kracht op tot verdediger van het bijbelse Intochtsverhaal. Zijn belangrijkste bijdrage tot het debat was dat hij de Uittocht en Intocht dateerde aan het eind van de 13e eeuw, omdat op de stèle van farao Merenptah, ± 1220 v. Chr.) al een „Israël” voorkomt. Diens vader, Ramses II, zou dan de farao van verdrukking en Uittocht geweest zijn. Deze datering betekende weliswaar ook een afstappen van de bijbelse traditie (I Kon. 6:1), maar had het voordeel dat de Intocht in Kanaän nu ongeveer moet hebben samengevallen met de overgang naar de IJzertijd, d.w.z. tussen ca 1230 en 1200. Dat maakte de archeologische herkenbaarheid een stuk gemakkelijker. De overgang van Late Bronstijd naar IJzertijd valt in Palestina samen met het einde van de Egyptische overheersing in Kanaän. Als in deze tijd ook nog een hele reeks verwoestingen van steden geconstateerd kon worden, moest het wel prijs zijn. Albright en zijn leerlingen G. E. Wright en Y. Yadin waren er echt van overtuigd dat zij er in geslaagd waren op deze wijze de Intocht onder Jozua aan te tonen. Ik citeer uit een ook bij ons populair boek uit de zestiger jaren:

„De menigvuldige bewijzen voor de verschrikkelijke verwoestingen, waaraan de steden Bethel, Lachis, Eglon en Debir (Kirjath-Sefer) in de 13e eeuw ten prooi zijn gevallen, wekken stellig de indruk dat in die tijd een veldtochtsplan, als in Jozua 10 beschreven, ten uitvoer is gebracht. De opzet daarvan was kennelijk de macht van de stad-staten te breken, al werden sommige van deze staten voorzichtig omtrokken, vermoedelijk omdat zij te sterk waren. Wij kunnen veilig aannemen dat in de loop van die 13e eeuw althans een deel van het latere Israelitische volk zich de toegang tot Palestina verschaftte krachtens een zorgvuldig voorbereide invasie, die niet in de eerste plaats was gericht op het veroveren van buit maar op het inbezitnemen van land. Talrijke problemen vragen nog om een oplossing, onder andere met betrekking tot Jericho, Ai en Sichem. Maar in de laatste halve eeuw kon zoveel worden opgehelderd, dat wij voor de toekomst nog op verdere resultaten mogen hopen.”³

Tot ongeveer 1970 bleven deze twee „modellen” van de oudste geschiedenis van Israël lijnrecht tegenover elkaar staan, vreedzame sedentarische met mogelijk zo nu en dan een conflict versus een grote militaire campagne met twee beslissende veldslagen. De aanhangers van beide modellen gingen zich in steeds sterkere mate beroepen op de archeologie. Voor beiden ging gelden dat dit beroep steeds zwakker werd. De aanhangers van het militaire model konden niet hard maken dat de veroveraars van bijv. Hazor of Lachis de Israelieten geweest waren en niet bijv. de Zeevolken. Of dat er geen sprake was geweest van een catastrofe, zoals de Nederlander Prof. dr. H. J. Franken bij zijn opgraving van Deir ‘Allā in het Jordaandal moest constateren: die plaats was wel door brand verwoest omstreeks 1200 v. Chr., maar die brand was het gevolg van een aardbeving. Bijna nooit kon aangetoond worden dat zich na de verwoesting een nieuwe herkenbare bevolkingsgroep

vestigde. Bovendien werd in de dertiger jaren duidelijk dat het stadje Ai (Joz. 8) vóór 1200 nauwelijks bestond en in de vijftiger jaren was miss Kenyon van mening dat ook Jericho in de Late Bronstijd niet bestond en zeker geen stadsmuur had.

De huidige stand van zaken m.b.t. de verwoestingen is ongeveer als volgt samen te vatten:

1. Er is geen sprake meer van een verwoestingsgolf die binnen een korte tijd, omstreeks 1200, een einde maakte aan de Laatbrons, Kanaänietische stadstatencultuur. Tientallen opgravingen toonden de laatste jaren aan dat hier sprake is van een geleidelijk proces, dat bijna een eeuw in beslag nam en dat voortduurde tot ongeveer 1150 v. Chr.

2. Dit proces hing samen met het afbrokkelen van het Egyptische gezag en de Egyptische aanwezigheid in Kanaän.

3. De Late Bronstijd ($\pm 1550-1150$) heeft als belangrijkste kenmerk naast de Egyptische aanwezigheid, juist de sterk teruggelopen stedelijke bewoning. Zeer veel steden werden verlaten en zij die bleven bestaan, waren veel en veel kleiner dan in de voorafgaande perioden. Een heel aantal Laatbrons steden had helemaal geen stadsmuur (Lachis bijv.) en waren op het laatst wellicht niet meer dan één of meer versterkte hoeven van landeigenaren, met bijgebouwen.

De aanhangers van het „sedentarisatiemodel”, onder wie vooral de Duitsers A. Alt en M. Noth maar ook de Israëliër Y. Aharoni, hebben zich altijd beroepen op het eerste hoofdstuk van het Richterenboek. Dit lijkt een heel ander beeld van de Landnahme te geven dan het Jozuaboek, en zou bovendien veel ouder en dus waarheidsgetrouwer zijn. Steeds weer hamerden zij erop dat a) nooit bewezen was wie de verwoesters van de Kanaänietische steden geweest waren en b) dat er geen archeologische aangrijpingspunten of „Leitfossilien” waren waardoor de Israëlieten als aparte bevolkingsgroep herkend of geïdentificeerd konden worden. En c) dat dit laatste ook helemaal niet te verwachten was omdat de Israëlieten uit de woestijn gekomen waren en dus helemaal geen eigen cultuur hadden.

In de zeventiger jaren leek het er even op alsof er een derde model ontstond, waardoor men aan deze patstelling zou kunnen ontkomen. De Amerikanen G. E. Mendenhall en N. K. Gottwald ontwikkelden een sociologisch model. Zij wezen er terecht op, dat er

- a) na alle opgravingen nog steeds geen duidelijke sporen waren van een nieuwe bevolkingsgroep zo omstreeks 1200;
- b) dat een langdurig verblijf in de woestijn onmogelijk was vóór de domesticatie van de dromedaris, wat pas na 1200 op grotere schaal het geval was. Het moet dus om kleinveenomaden gaan en die houden zich vlakbij

het cultuurland op. Maar daarvan was ook niets bekend en bovendien vallen zulke stammen zelden steden aan.

- c) Er is continuïteit tussen het aardewerk van de Late Bronstijd en dat van de vroege IJzertijd.
- d) De „nieuwe” groep bleef zo onherkenbaar omdat het in feite om een autochtone groep ging en wel om boeren en slaven die door de Kanaänietische stadsbevolking uitgebuit en onderdrukt werd.
- e) De Paastradities zijn in feite de tradities van deze groep die in opstand kwam tegen hun verdrukkers. Zij verwoestten de steden en vluchtten vervolgens de bergen in waar ze op den duur zelf tot een eigen groep werden: Israël.⁴

Het onderzoek van Finkelstein

Israel Finkelsteins boek bevat veel nieuw materiaal en veel nieuwe daarop gebaseerde theorieën, waardoor de eigenlijk vastgelopen discussie ineens weer open komt te liggen. Om eerlijk te zijn, het boek op zichzelf heeft nogal wat zwakke kanten, maar dit is niet de plaats om daarop in te gaan. Het onderzoek wat erachter zit is daarentegen uitermate belangrijk. Dat onderzoek bestaat uit vier onderdelen.

I. Finkelstein heeft al het archeologische materiaal — voornamelijk aardewerk — dat betrekking heeft op de vroegste IJzertijd verzameld. Niet alleen uit oude opgravingen, maar vooral ook uit vroegere surveys. Al dit materiaal wordt hier voor het eerst overzichtelijk gepresenteerd.

II. De publikatie van een eigen zeer uitvoerige survey in het gebied van Ephraïm, met een verslag van drie kleinere opgravingen: 'Izbet Šarṭah, een vroeg IJzertijddorp in het uiterste westen van Ephraïm, iets ten oosten van de Kanaänietische stad Aphek⁵. Vervolgens een opgraving te Silo en bij het plaatsje Hīrbet Dawara in het noordoosten van Benjamin.

III. Een poging om uit alle vondsten uit de vroeger IJzertijd (voornamelijk 12e eeuw v. Chr.) de hoofdlijnen van een herkenbare eigen materiële cultuur te destilleren.

IV. De formulering van consequenties voor de historische reconstructie van Israëls oudste geschiedenis.

Ad I. Finkelstein wil dus samenvatten wat er bekend is over de oudste Israëlieten. Wat er gevonden werd en waar. Om dat te kunnen doen moet hij eerst een hypothese hebben wat hij precies onder „Israëlietisch” verstaat en in welke periode hij die zoekt en waarom. Hoewel Finkelstein daarmee begint, bewaar ik dit tot punt IV en blijf nog spreken over Vroeg IJzer. Wat de datering betreft wil ik wel alvast zeggen dat F. uitgaat van de Merenptah-stèle, toen was er dus een soort van „Israël”. Uit het nu bekende materiaal

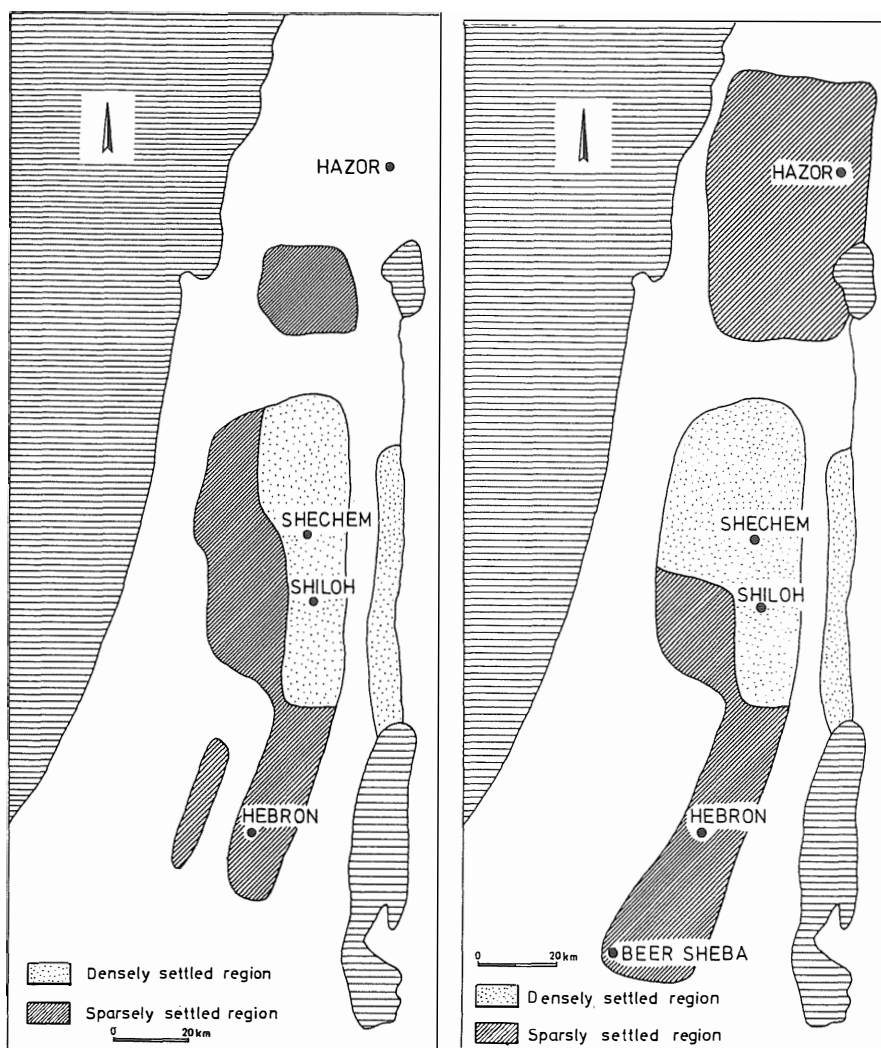

Fig. 1. Twee fasen in het vroege Israëlitische sedentarisatie-proces. Links de vroegste periode, rechts einde 11e eeuw. Naar Finkelstein, pp. 325 en 329.

blijkt dat er zo'n honderd Vroeg-IJzer nederzettingen bekend zijn uit Manasse en ruim honderd twintig uit Ephraïm. Maar zodra men dit gebied verlaat daalt het aantal dramatisch: 12 in Benjamin, 10 in Juda en zo'n 3 dozijn in Galilea. Daarentegen lijkt „Gilead” in het Overjordaanse eenzelfde beeld te geven als het centrale gebied „tussen Jeruzalem en Jizreël” op de Westoever. De IJzer I-cultuur ontwikkelde zich in dit gebied en niet in de

weinige overgebleven steden waar de Late Bronstijdcultuur nog tot ver in de 12e eeuw bleef voortbestaan. Over de ontwikkeling van deze IJzer I-cultuur kan nog het volgende gezegd worden:

- a) het stamland van Ephraïm en Manasse is duidelijk het kerngebied;
- b) Ephraïm was aan het begin van deze periode heel dun bewoond (120 IJzer I-sites tegen 5 Laatbrons), in Manasse lagen de nieuwe nederzettingen a.h.w. tussen de Kanaänietische steden: 100 IJzer I-sites tegen 22 LB. Minder dan in Ephraïm lagen de IJzer I-sites daar in marginale gebieden, maar aan de randen van de valleien die door de steden gecultiveerd werden.
- c) Er is duidelijk sprake van uitwaaiëring en wel in fasen. Eerst het kernland, dan Benjamin, Juda en Galilea en daarna de westelijke hellingen van Samaria. Zo tegen 1100 werd de oostelijke kustvlakte bereikt.

Ad II. 'Izbet Šarṭah was een klein dorp ten oosten van Aphek, dat toen nog een Kanaänietische stad was. Het maakte deel uit van een groep van 7 dorpjes in een beperkt gebied. Maar de materiële cultuur was duidelijk dezelfde als die van het kernland. Het gaat om een typisch agrarisch dorp.

Silo was voor 1550, in de Midden Bronstijd, een behoorlijke stad met een belangrijk heiligdom. Dit heiligdom lag waarschijnlijk op de top van de *tell*. Er zijn aanwijzingen dat dit heiligdom in de Late Bronstijd in functie bleef, terwijl de stad zelf verdween. In IJzer I vestigden zich er weer mensen. Zij bouwden vertrekken in de buitenzijde van de MB-verdedigingswerken. De aard van de vertrekken is meer die van voorraadkamers dan van woonruimtes. Dit doet vermoeden dat het heiligdom ook toen in gebruik bleef. Helaas is de *tell* van boven zo beschadigd door latere bebouwing dat daar niet meer gegraven kan worden. In de Midden Bronstijd was Silo een centrum voor een gebied met 60 nederzettingen, dit daalde tot 5 in de LB, om in de vroege IJzertijd weer te stijgen tot over de honderd.

Hirbet Dawara tenslotte is een heel klein dorpje, een kring van eenvoudige woonhuizen (zie onder). Het bijzondere is dat dit plaatsje bij uitzondering ommuurd was. Het dorpje bestond zo tussen 1050 en 925.

Ad III. Op grond van de honderden IJzer I-sites die door Finkelstein persoonlijk onderzocht zijn of waarvan hij tekeningen en aardewerk opnieuw bestudeerde, heeft hij de volgende algemene trekken van deze vroege IJzertijd-cultuur kunnen opstellen:

- a) het gaat altijd om kleine tot zeer kleine nederzettingen, 1 ha is al zeer groot, 49% valt in de categorie „a few houses”. Met een heel enkele uitzondering gaat het steeds om open, niet versterkte nederzettingen.
- b) In deze kleine nederzettingen staan bijna uitsluitend woonhuizen, bijna altijd varianten op het later zo bekende vier-vertrekken-huis. Geen gebouwen met een duidelijk publieke of cultische functie.

- c) In de eenvoudige architectuur is het gebruik van „pillars” opvallend. Dit zijn steunen bestaande uit op elkaar gestapelde stukken steen, of platte stenen die als basis dienden voor een houten staander.
- d) In de vroegste fasen vinden we veel ronde, in de grond uitgegraven en met stenen beklede silo's. Deze dienden voor graanopslag en tonen aan dat de bouwers van deze huizen graan verbouwden, maar nog geen huisarchitectuur hadden waarin een goede graanopslag voorzien was.
- e) Het aardewerkrepertoire is simpel en erg beperkt. Het opvallendste type is de voorraadkruik met de zogenaamde „collared rim”, d.w.z. een rand die eruit ziet als een Anglikaanse priesterboord of de rand van een omgeslagen hals van een colltrui.
- f) In overeenstemming met dit eenvoudige beeld is het bijna totaal ontbreken van elders komende voorwerpen of scherven. Weinig handel dus. Het tegenovergestelde geldt ook: scherven van het typische IJzer I-aardewerk werden wel gevonden bij opgravingen in de toen nog bestaande LB-steden, maar steeds in zeer kleine hoeveelheden.

Ad IV. Deze gegevens tonen wel een aantal regionale verschillen, maar het totaalbeeld is opvallend constant. Het oudste gebied en het kernland was het centrale heuvelland van Samaria. Maar liefst 75% van de IA-sites ligt in het gebied ten oosten van de weg Jeruzalem-Sichem. Finkelstein stelt nu dat zowel de huisvormen, als het nederzettingspatroon, als de vormen van de nederzettingen (vaak kringen van huizen), als het aardewerkrepertoire het beste verklaard kunnen worden als de materiële resten van een aan de gang zijnd sedentarisatie-proces. Het gaat zeker niet om de immigratie van een vreemde bevolkingsgroep die een eigen cultuur meebracht. De typische kenmerken van de IJzer I-cultuur kunnen niet herleid worden tot die van een der buurlanden. Uit de woestijn konden ze ook niet komen, want die was in die tijd nog onbewoonbaar. Ook herleiding uit de LB-bevolking is moeilijk, dan zouden er meer aanknopingspunten zijn. Het moet dus gaan om de sedentarisatie van groepen die tot dan toe aan de randen van het land zelf rondzwierven. Autochtone, pastorale groepen dus. Kleinveeherders die met hun kuddes rondzwierven in de oostelijke helft van het land en zo nu en dan wat akkertjes aanlegden en inzaaiden, zoals de Bedoeïenen ook nu nog doen. Zo omstreeks 1200 wordt dat agrarische aspect steeds belangrijker en gaat de ene groep na de andere over tot een sedentaire levenswijze. Finkelstein vermoedt dat het gaat om de afstammelingen van dezelfde mensen die zich aan het einde van de Midden Bronstijd (na 1600 v. Chr.) in steeds sterkere mate gedwongen voelden om de steden te verlaten en een nomadiserend leven te gaan leiden. Zijn belangrijkste aanwijzingen hiervoor zijn: a) bepaalde continuïteiten in het aardewerkrepertoire en b) het feit dat sommige oude heiligdommen in gebruik bleven (bijv. Sichem, Silo en Bethel). Merkwaardigerwijze noemt

Finkelstein hier nauwelijks zijn collega Rivka Gonen, die aangetoond heeft dat gedurende de LB tijd juist de begraafplaatsen in gebruik bleven, ook al waren de steden verdwenen. Zij opperde al dat in de LB het sedentaire leven sterk terugliep. Maar de mensen bleven hun doden bij hun vaders begraven⁶. Overigens kan ook Finkelstein geen verklaring geven voor deze ontwikkeling in de LB-periode. Hij moet helaas ook toegeven dat het nog niet gelukt is om de archeologische sporen van deze kleinveenomaden te vinden. Waarschijnlijk omdat we niet weten waarnaar we moeten zoeken, is zijn antwoord. Tot dusver dus nog geen „campsites” of paalgaten van tentpalen.

Op grond van de plattegronden van alle kleine nederzettingen uit de 12e en 11e eeuw maakt Finkelstein op dat het wel om kleine groepen gaat. Hij komt voor de hele groep van deze vroegste Israëlieten op niet meer dan zo'n 25.000 mensen.

Conclusie

Met dit onderzoek heeft Finkelstein een geweldig belangrijke bijdrage geleverd aan onze kennis over wat gebeurde in Palestina ten tijde van de overgang naar de IJzertijd. In het bijzonder op het land buiten de steden. Maar voordat echte historische conclusies getrokken kunnen worden, blijft nog steeds de vraag staan of en hoe de „settlers” in de heuvels van oostelijk Samaria geïdentificeerd kunnen worden als een speciale ethnische groep. Dit geldt te meer omdat ze kennelijk al lang in het land woonden. Voor F. zijn dit de Israëlieten of hun directe voorouders. Het is belangrijk zijn redenatie te volgen want Finkelstein pretendeert niets minder dan dat hij de vroegste Israëlieten archeologisch „zichtbaar” gemaakt heeft.

Ook Finkelstein neemt zijn uitgangspunt weer in de Bijbel. Dat is uiteindelijk onze eigenlijke bron voor het oude Israël. Op grond van de oudere historische overleveringen over de Richterentijd en de vroege Koningentijd is het mogelijk om het kernland van het toenmalige Israël te reconstrueren. Dit blijkt precies het gebied te zijn met de meeste IJzer I-sites. Er is dus sprake van geografische continuïteit. Deze continuïteit zien we ook in bepaalde aspecten van de materiële cultuur, bijv. in het aardewerk. Ook het viervertrekken-huis, dat in de vroege IJzertijd ontstond, bleef in gebruik tot aan het eind van de Koningentijd (± 600). Finkelstein noemt daarom de bewoners van deze nederzettingen „Israëlieten” en deze cultuur „Israëlietisch” als duidelijk is dat de directe opvolgers in de vroege Koningentijd zich „Israeliëten” noemden. Al laat F. de mogelijkheid open dat de mensen in de 12e eeuw zelf zich misschien nog niet zo noemden. Hier is ook de statistiek erg belangrijk: het Israëlietische repertoire moet heel duidelijk overwegend

zijn. Het vinden van een enkele „collared rim jar” is niet voldoende. Finkelstein wijst er nogmaals op dat, hoewel deze vroege IJzertijd cultuur bijna 100 jaar gelijktijdig was met de laatste LB-steden, er toch bijzonder weinig onderlinge contacten bestonden.

In dit verband was de lezing die mevr. drs. M. Steiner hield op de EOL-Landdag in juni 1991 belangrijk. Mevr. Steiner bewerkt aardewerk uit de opgravingen van Miss Kathleen Kenyon te Jeruzalem in de zestiger jaren. Zij trof in dat aardewerk bijna geen LB scherven aan en het aardewerk uit één van de vroegste huizen voldoet geheel aan Finkelsteins definitie voor Israëlietisch aardewerk, inclusief enkele collared rim jars. Toch weten we uit de Bijbel dat de bevolking van Jeruzalem vóór David (ca. 1000 v. Chr.) niet Israëlietisch was. Althans niet Judees.

In de discussie rond het oudste Israël betekent dit dat Finkelstein kiest voor het sedentarisatie-model. Hij geeft toe dat Alt en Noth een aantal zaken al een halve eeuw geleden heel goed gezien hadden. Maar wat hij toevoegt is dat hij deze sedentiserende Israëlieten nu voor het eerst kan aanwijzen. Daarmee heeft hij de principiële zwakheid die dit model nog steeds had, opgeheven. De andere twee modellen zijn daarmee, naar mijn mening, voor goed van tafel. En daarom is een geweldige stap voorwaarts gezet⁷.

Noten

¹ Naar aanleiding van: Israel Finkelstein, *The Archaeology of the Israelite Settlement*. Uitgave van de Israel Exploration Society, Jeruzalem 1988.

² Een uitgebreid historisch overzicht van de verschillende theorieën over het oudste Israël is te vinden in C. H. J. de Geus, *The Tribes of Israel*. Assen 1976. Een kort maar helder overzicht ook bij H. Jagersma, *Geschiedenis van Israel I*. Kampen 1979. De meest recente behandeling waarin ook het boek van Finkelstein verwerkt is, is J. R. Bartlett, *The Bible, Faith and Evidence; a Critical Enquiry into the Nature of Biblical History*. British Museum Publications, Londen 1990.

³ G. E. Wright, *De bijbel ontdekt in aarde en steen*. Baarn 1960², p. 90. Een recente bespreking van de literaire problemen bij A. Schoors, *The Israelite Conquest: Textual Evidence in the Archaeological Argument*. Or. Lov. Anal. 19, Leuven 1985, pp. 77-92.

⁴ N. K. Gottwald, *The Tribes of Jahweh. A Sociology of the Religion of Liberated Israel, 1250-1050 B.C.E.* Londen 1979. Gedegen kritiek op dit model bij N. P. Lemche, *Early Israel*. SVT 37, Leiden 1985.

⁵ Finkelstein promoveerde op dit onderzoek. De Engelse editie verscheen als *'Izbet Šarṭah - an Early Iron Age Site near Rosh Ha'ayin, Israel*. BAR 299, Londen 1986.

⁶ Rivka Gonen, „Urban Canaan in the Late Bronze Period”, *BASOR* 253, 1984, pp. 61-73.

⁷ Een zeer heldere beschrijving van deze vroeg-Israëlietische dorpscultuur vindt men ook in Helga Weippert, *Palästina in vorhellenistischer Zeit. Handbuch der Archäologie II/1*, München 1988, pp. 354-416. Vgl. ook C. H. J. de Geus, „The City in Ancient Israel. Two Questions concerning the Reurbanisation of Eretz Yisra'el in the Tenth Century B.C.E.”, in: M. Augustin & K. D. Schunck, *„Wünschet Jerusalem Frieden”*. Frankfurt 1988, pp. 105-115.

OPGRAVINGSKRONIEK VAN WEST-AZIË

D. J. W. MEIJER

Hieronder volgen enige nieuwtjes over recente opgravingen in het Nabije Oosten. Het is zeker niet de bedoeling een compleet overzicht te geven van alle lopende opgravingen: daarvoor bestaan de geëigende rubrieken in de vaktijdschriften, zoals *Archiv für Orientforschung* (AfO), *American Journal of Archaeology* (AJA), *Archäologischer Anzeiger* (AA) voor algemene archeologische berichten, en *Iraq* (voor Mesopotamië), *Syria* (voor Syrië) en *Israel Exploration Journal* (IEJ) voor Israël (dat hier niet behandeld wordt); voorts bestaat al sinds 1960 voor Anatolië een specifieke rubriek in *American Journal of Archaeology*, verzorgd door Prof. Mellink. Hier is het veeleer de bedoeling te wijzen op enkele belangrijke recente vondsten en ontwikkelingen.

Anatolië

In de hettitische hoofdstad Hattuša/Boghazhöy wordt jaarlijks opgegraven; eigenlijk sinds 1978, maar vooral de laatste jaren, zijn architectonisch opwindende vondsten gedaan in de vorm van (tot thans) ca. 26 nieuwe tempelachtige gebouwen in de bovenstad¹. Het betreft tempels waarvan het bestaan op grond van gegevens uit de hettitische archieven reeds vermoed werd, maar tot voor kort waren archeologisch slechts zes tempels bekend. Zoals men weet, hebben de hettitische tempels niet, zoals hun mesopotamische parallellen, een zeer vast plattegrondtype, noch een vaste oriëntatie. De nieuw gevonden gebouwen hebben alle een hof gemeen, vanwaar men een aan een korte zijde van deze rechthoekige structuren gelegen voorhal en hoofdruimte („cella”) betrad. Gegeven de inhoud van de teksten zijn nog meer tempels te verwachten, aangezien niet alleen het hele hettitische pantheon in Hattuša aanbeden werd, maar er ook cultussen voor buitenlandse goden waren. Overigens moet niet verondersteld worden dat *iedere* godheid een eigen tempel had, noch dat deze erg groot hoefde te zijn. De „grote tempel”, die reeds decennia geleden werd opgegraven, en die gewijd was aan het hoofdgodenpaar Tešub en Hēpat (als zonnegodin), mat zonder bijgebouwen ongeveer 65 × 40 m. De grootste van de nieuw gevonden tempels meet ca. 40 × 22 m. Er zijn geen monumentale godenbeelden gevonden, en gegevens over de godheden aan wie ze gewijd waren, ontbreken nog.

Een andere belangwekkende vondst in Hattuša was die van een (lege) grafkamerachtige structuur met hettitisch-hiëroglifische inscriptie in de zg.

Südburg, waarschijnlijk te dateren tot Suppiluliuma II (regeerde tot ca. 1170 v. Chr.)².

In Nevalı Çori bij de Eufraat is een aceramisch heiligdom gevonden met een stenen zuil, waarop in reliëf een uiterst naturalistisch mensengezicht is aangebracht; in *AJA* 95 1991: 127 staat een foto, maar de archeologische kontekst is nog niet gepubliceerd. Als de datering klopt (ca. 7200/6800 v. Chr.?) is het reliëf ook voor kunsthistorici van groot belang, juist wegens het naturalisme.

Een weer meer historisch interessante vondst in Kültepe/Kaneš is die van archieven in huizen van handelaars in de handelskolonie uit het begin van het tweede millennium, de *kārum*. In deze archieven duikt de naam op van een tot dusverre onbekende koning van Kaneš genaamd Zuzu (laag Ib, wellicht rond 1750 v. Chr.).

Een ook vooral voor filologen interessante vondst is gedaan bij een sondage bij Ortaköy in de buurt van Çorum, waar volgens geruchten in een paleis een archief van ca. 2000 middenhettitische (en latere) spijkerschrifttekstfragmenten van allerlei genres zijn gevonden; hierover is nog niets gepubliceerd en naar verluidt was de opgraving min of meer toevallig; wij houden U op de hoogte.

Tenslotte verdient het vermelding dat hernieuwde werkzaamheden in Troje onlangs zijn aangevangen met het schoonmaken van oude graafputten van Schliemann en Blegen, en met restauratiewerkzaamheden aan de stadsversterkingen (zoals die trouwens ook in Boghazhöy geschieden). De turkse overheid poogt zo door het aanschouwelijk maken van het verleden het toerisme naar deze plaatsen te enthousiasmeren.

Irak

Hoewel het afgelopen jaar sinds de Golfoorlog en de daaraan direct voorafgaande dreiging geen veldwerk kon worden gedaan, is er toch redelijk recent nieuws te melden. In Nimrud zijn onlangs enkele opwindende vondsten gedaan. In het zg. Noordwestpaleis zijn tot nu toe 3 tomben gevonden waarvan de inhoud nog intact bleek. En wat voor inhoud! Het paleis is oorspronkelijk door Aššurnasirpal (ca. 883-859 v. Chr.) gebouwd; de tomben werden gevonden onder de herbruikte vloeren van latere tijd. Een van de bijzettingen betrof een man, een hoge functionaris van het hof of een lid van de koninklijke familie, bijgezet in een kist van gebakken aardewerk in de vorm van een badkuip. De vele bijgaven omvatten veel goud, zegels, kralen en aardewerk. Een andere tombe bevatte een lege stenen sarkofaag alsmede drie bronzen kisten met menselijke resten. Daarbij lagen meer dan 440 zeer

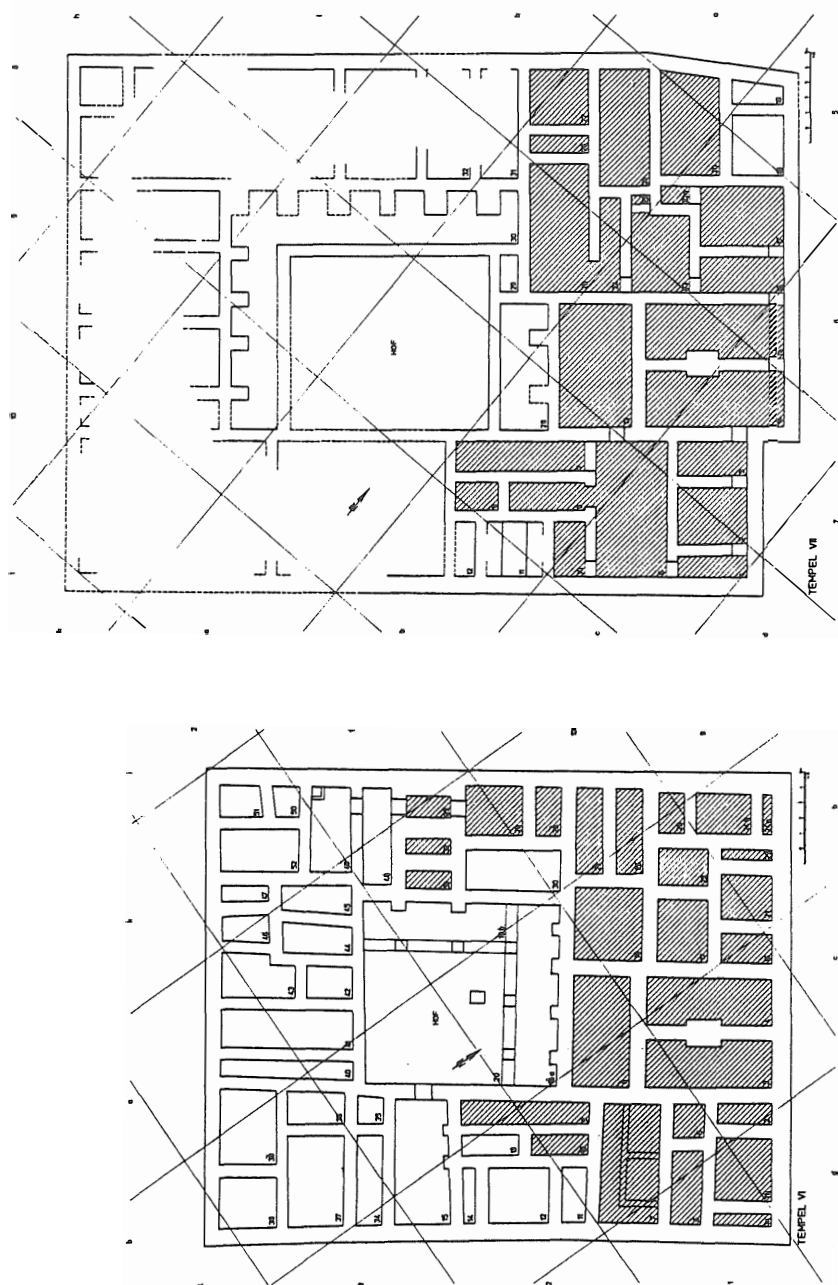

Fig. 1. Tempels VI en VII in de bovenstad (Ĥattuša), naar P. Neve, *Archäologischer Anzeiger* 1984, 348.

bijzondere gouden voorwerpen en andere kostbaarheden. De derde tombe bevatte een kist van Mosul marmer waarin een vrouw en een kind lagen. Een nabijgelegen nis in de grafwand bevatte een spijkerschrifttekst waarin de naam Yaba voorkomt, een persoon die omschreven wordt als „paleisdame”, en elders de vrouw van koning Tiglath-Pileser III heet te zijn. Op andere voorwerpen werden de namen aangetroffen van Baniti, de vrouw van Šalmaneser V, en van Atalia, de vrouw van Sargon II. Deze koningen volgden elkaar op tussen ca. 744 en 704 v. Chr., zodat dit graf van rond 700 v. Chr. zal dateren. Goede illustraties en een wetenschappelijke presentatie van de vondsten zijn helaas nog niet voorhanden³.

Een geheel nieuwe stad(!) uit de Oud-Babylonische tijd is onlangs aangetroffen in Irak, te weten Maškan-Šapir⁴, waarvoor verwezen zij naar de bijdrage van G. van Driel in *Phœnix* 37,1.

Ook vermeld moet worden een andere nieuwe opgraving, in noordwest Irak, niet ver van de syrische grens. Daar ligt een tell van ongeveer 80 hectare, 30 m hoog, die bewoning vertoont vanaf ca. 4500 v. Chr.: Tell Hawa. In de toekomst zijn daar gegevens te verwachten uit in ieder geval de Ubaid, Uruk, Ninive 5, Akkadische, Oud-Babylonische, Mitannische en Midden- en Neo-Assyrische perioden⁵. Het verdient ook vermelding dat men op Jemdet Našr weer begonnen is met graven⁶. Deze plaats, die in de dertiger jaren zo veel gegevens opleverde voor de vroege historische periode in Mesopotamië, is een bijzonder belangrijk object voor de thans weer sterk in de belangstelling staande overgang van het vierde naar het derde millennium, wanneer in Zuid-Mesopotamië de urbanisatie haar beslag krijgt en complexe maatschappijvormen gevestigd zijn.

Syrië

In Syrië wordt sinds het stuwmeerproject in de Eufraat in de zeventiger jaren met toenemende ijver door toenemende aantallen binnen- en buitenlandse archeologen gegraven. Onze kennis van de vroegere syrische maatschappij en ecologie is de laatste jaren daardoor sterk toegenomen, en thans kan men Syrië zeker niet langer als een „provincie” van Mesopotamië beschouwen. Naast de nog of weer lopende projecten in de grote oude steden als Mari, Ebla, Chuēra zijn het thans ook weer kleinere opgravingen in stuwmeergebieden die de aandacht vragen, bijvoorbeeld in het gebied van de Ḥabūr, een zijrivier van de Eufraat in Noordoost Syrië. Iets ten zuidoosten van Hassake komt in de nabije toekomst een dertigtal tells onder water te staan, die nu ijverig onderzocht worden door een internationale verzameling equipes.

Een nederlands-amerikaanse missie o.l.v. prof. dr. M.N. van Loon, dr. H.H. Curvers en dr. G. Schwartz graaft op een kleine tell, Raga'i, waar men sporen aantreft van graansilo's, een rechthoekig gebouwtje dat kapel genoemd wordt en een ovaal, wat groter gebouw waarvan de functie nog niet geheel duidelijk is. Deze resten uit het derde millennium (Vroege Bronstijd, in mesopotamische termen Vroeg-Dynastieke periode) geven een interessant beeld van een dorpje (terwijl de archeologische aandacht vroeger vaak naar grotere steden uitging) dat in deze streek als bijvoorbeeld graanoverslagplaats gediend kan hebben tussen het noordelijke regenlandbouwgebied en de drogere zuidelijker streken⁷. Een dergelijke functie wordt ook toegeschreven aan een iets verder zuidelijk gelegen plaatsje Tell 'Atij, waar een canadese groep werkt⁸. Ook hier werden (gewelfde) silo's gevonden.

Een wat grotere tell wordt opgegraven door een duitse equipe o.l.v. dr. P. Pfalzner: Tell Bdeiri (ongeveer 300 × 245 × 12 m). Hier zijn naast uitgebreide resten van het derde millennium ook sporen uit het tweede en eerste millennium opgegraven, en is een tot nu toe onbekende assyrische koningsnaam opgedoken, maar de tekst in kwestie is nog niet gepubliceerd⁹.

Naast de in het stuwmeergebied liggende opgravingsplaatsen in de streek van de Ḥabūr en zijn zijstromen zijn er andere die van groot belang zijn. Tell Brak, waar na Mallowan's sondages uit de dertiger jaren weer gegraven wordt sinds 1976 (door D. en J. Oates), levert steeds meer uiterst interessante gegevens. Een Mitannipaleis met trappenhuis en grote zaal; teksten en beeldhouwwerk, en ook het samen voorkomen van aardewerksoorten die men tot voor kort gaarne als chronologisch gescheiden zag: het zg. Ḥabūr- en het Nuzu-aardewerk (vroeger respectievelijk ca. 1900-1700 en ca. 1550-1300 gedateerd)¹⁰.

Een mitannisch paleis is ook gevonden op Tell Ḥumaydi, waar een zwitserse equipe graaft o.l.v. M. Wäfler¹¹. De opgravers van Brak en Ḥumaydi wedijveren om de identificatie van hun plaats met het oude Ta'idu, in welke strijdvraag nog geen beslissing gevallen is.

Zeer belangrijke gegevens voor de archeologie en de filologie en geschiedenis van het derde en tweede millennium v. Chr. komen uit Tell Leilan. Deze plaats is zo goed als zeker het oude Šubat-Enlil dat o.m. uit de Mariteksten bekend is. Zegelingen en teksten met de namen van Šamši-Adad I en zijn opvolgers leveren kruisdateringen op met de Mari- en Ešnunna teksten¹².

Van andere recente opgravingen moet zeker ook Tell Aḥmar genoemd worden, het oude Til Barsip. Dit ligt aan de Eufraat in Noordwest-Syrië, waar ook een dam gepland is. Hier is van 1928-1931 al door een frans team opgegraven, dat o.a. een belangrijk graf uit het late derde millennium blootlegde alsmede een assyrisch paleis met wandschilderingen uit het eerste

millennium. Een australisch team is thans bezig op wat ruimere schaal de stad uit het eerste millennium te onderzoeken. Overigens kijkt men uiteraard ook naar de andere perioden; opwindende vondsten zijn nog niet gedaan¹³.

Nederlandse opgravingen o.l.v. dr. P. Akkermans vinden plaats in Tell Sabi Abyad, vlak bij Tell Hammām bij de Balikh in Noord-Syrië. Hier ligt een belangrijke nederzetting uit de Halafperiode (ca. 5400-4700 v. Chr.), wanneer deze streek als woonoord populair begint te worden onder boeren en veetelers¹⁴.

Op het reeds genoemde Tell Hammām is tijdens de meest recente campagne (1988, o.l.v. ondergetekende) de unieke vondst gedaan van een rolzegel met zijn antieke afrolling, die op contacten wijst met zulke wijd verspreide steden als Kültepe/Kaneš en Ebla¹⁵. In de kontekst van het administratieve centrum uit de Midden Bronstijd (2000-1600 v. Chr.) in deze stad werden daarnaast ook andere zegelingen aangetroffen.

Noten

¹ Zie b.v. *Archäologischer Anzeiger* van 1984, 349 vv.; 1986, 365 vv.; 1989, 272 vv.; *Hethitica VIII* 1987, 297 vv., en P. Neve, *Hattuscha Information* (Istanbul 1987).

² *AA* 1989, 316 vv.; 1990, 305 vv.

³ Zie voorlopig *Bulletin of the Canadian Mesopotamian Society* 20, 1990, 5-13.

⁴ Zie *Journal of Field Archaeology* 17, 1990, 141-162.

⁵ Zie *Iraq* 51, 1989, 1-66 en 52, 1990, 41-46. Wellicht heette de plaats in de Oud-Babylonische tijd Razamā.

⁶ Zie *Iraq* 52, 1990, 25-39.

⁷ Zie *AJA* 94, 1990, 3-23.

⁸ Zie o.a. *Syria* 67, 1990, 219-256.

⁹ Over vooral het derde millennium hier raadplege men *Damaszener Mitteilungen* 3, 1988, 223-386.

¹⁰ Jaarlijks verschijnen er verslagen in het tijdschrift *Iraq*.

¹¹ S. Eichler et al. (eds.), *Tall al Ḥamūdīye I, II* (Freiburg 1985 en 1990); vgl. *Les dossiers de l'archéologie* 155, 1990, 78-81.

¹² Zie bijvoorbeeld *Les dossiers de l'archéologie* 155, 1990, 36-53.

¹³ Zie G. Bunnens (ed.) *Tell Ahmar. 1988 Season*. Leuven 1990.

¹⁴ Zie P. Akkermans, *Sabi Abyad*. Oxford 1989; voorts *Akkadica* 66, 1990, 13-60 en 67, 1990, 33-39.

¹⁵ Zie *Akkadica* 64/65, 1989, 1-13.

10

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch
Genootschap Ex Oriente Lux”

- 14, 17, 18, 22, 26. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-V* (1963-1989; 773 p., 81 fig.) f200.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkrachten, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—; deel V, 179 p., los f65.—).
16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateeërs van Palmyra en van Hatra.
19. J. ZANDEE, *‘The Teachings of Silvanus’ and Clement of Alexandria. A new document of Alexandrian Theology* (1977; 173 p.) f55.—
Een analyse van een tractaat behorende tot de tekstvondst van Nag Hammadi tegen de achtergrond van het gehelleniseerde Christendom van de 2e eeuw. Clemens en ‘Silvanus’ leveren bewijzen voor een synthese tussen christelijke theologie en filosofische en ethische voorstellingen van de laat-stoïcijnse en middel-platonische filosofie.
20. R. BORGER, *Drei Klassizisten: Alma Tadema, Ebers, Vosmaer. Mit einer Bibliographie der Werke Alma Tadema’s* (1978; 54 p., 3 pl.) f30.—
Een schets van leven en werk van Lourens Alma Tadema, één van de meest succesvolle schilders uit het victoriaanse tijdperk, die de onderwerpen voor zijn (meer dan 400) schilderijen vooral vond in het oude Egypte en de klassieke oudheid.
23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f45.—
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby’s heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f70.—
De Egyptische lijkstaf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstaven uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.
27. B. H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f25.—
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.